

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
“Εφαρμοσμένων Οικονομικών και Διοίκησης”**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Θέμα: " Οικονομική Μεγέθυνση και Οικονομικές Κρίσεις. Μια
Θεωρητική Επισκόπηση"**

Ανδρουλιδάκη Βασιλική

Αθήνα 2018

Τριμελής Επιτροπή:

Κεραμίδου Ιωάννα, Επίκουρος Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπουσα)

Δεδουσόπουλος Απόστολος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Λώλος Σαράντης. Ευάγγελος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστική συγγραφέας της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογη έναντι λογοκλοπής. Δηλώνω συνεπώς, ότι αυτή η ΜΔΕ προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δε μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Όνομα & Επώνυμο Συγγραφέα:

Ανδρουλιδάκη Βασιλική

Ημερομηνία (Ημέρα – Μήνας – Έτος):

12/10/2018

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Ιωάννα Κεραμίδου τόσο για την πολύτιμη βοήθεια, το ενδιαφέρον και την καθοδήγηση όσο και για την πολύ μεγάλη κατανόηση και συμπαράσταση κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτής της διπλωματικής. Χωρίς αυτά είναι σίγουρο ότι αυτή η εργασία δε θα είχε ολοκληρωθεί. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου Δεδουσόπουλο Απόστολο και Λώλο Σαράντη που με τίμησαν με τη συμμετοχή στην τριμελή επιτροπή αξιολόγησης της εργασίας αυτής. Επιπλέον ευχαριστώ τον σύντροφό μου για την υπομονή του και τη μητέρα μου για την ατέρμονη υποστήριξή της σε όλη την πορεία των σπουδών μου. Τέλος, αφιερώνω αυτή την εργασία στον πατέρα μου που μου μετέδωσε τη διάθεση για γνώση και ακόμα και τώρα, παρά την απουσία του μου δίνει κίνητρα για να συνεχίσω να εξελίσσομαι και στο παιδί μου με την ελπίδα να κάνω και εγώ το ίδιο σε εκείνο.

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι μέσα από μια βιβλιογραφική έρευνα να μελετηθούν οι κυριότερες απόψεις των θεωρητικών για τις οικονομικές διακυμάνσεις και τις αιτίες που οδηγούν στην ανάκαμψη αλλά και στη στασιμότητα μια οικονομία. Γίνεται μια προσπάθεια να βρεθούν κοινά στοιχεία στις θεωρίες που μελετήθηκαν και να ομαδοποιηθούν αυτές με βάση την κύρια αιτία που αναγνωρίζουν ως αφετηρία της κρίσης. Στην πορεία βέβαια της έρευνας έγινε σαφές ότι δεν αναγνωρίζονται από όλους τους οικονομολόγους οι δυσλειτουργίες του συστήματος. Το σύστημα για παράδειγμα, από τους νεοκλασικούς θεωρείται τέλειο και ισορροπεί όταν δεν υπάρχουν παρεμβάσεις. Όμως, άλλοι οικονομολόγοι αναγνωρίζουν ότι η λειτουργία του συστήματος δεν χαρακτηρίζεται απλά από διακυμάνσεις οι οποίες το διαταράσσουν μόνο προσωρινά. Αντίθετα, θεωρούν ότι η εξέλιξή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγεί σε αδιέξοδα και χρειάζονται εξωγενείς παρεμβάσεις για να μπορεί το σύστημα να επανακάμψει. Αυτοί οι τελευταίοι θεωρούν ότι αιτία της κρίσης είναι είτε η πτώση του ποσοστού κέρδους, είτε η υποκατανάλωση. Μέσα από τις απόψεις των οικονομολόγων αυτών ανοίγει και η συζήτηση για την επανάληψη των περιόδων στασιμότητας, συζήτηση που γεννάει θεωρίες όπως αυτή των κυμάτων. Η τελευταία υιοθετήθηκε τόσο από ριζοσπάστες μαρξιστές οικονομολόγους οι οποίοι υποστήριζαν ότι αυτή η θεωρία είναι απόδειξη ότι το σύστημα θα ανατραπεί, όσο και από τον ίδιο τον Schumpeter ο οποίος αξιοποιώντας τα δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη των κυμάτων προσπάθησε να αποδείξει τη δυναμική του καπιταλισμού και την εξελικτική του ικανότητα.

Όμως παρά τη σύμπτωση σε κάποια σημεία των απόψεων των οικονομολόγων για τις αιτίες των κρίσεων, οι πολλές διαφορές τους, τους οδηγούν σε διαφωνίες για την πορεία διεξόδου από την κρίση. Έτσι, οι περισσότεροι αναγνωρίζοντας την αιτία των κρίσεων, περιγράφουν παρεμβάσεις που θα θέσουν σε επανεκκίνηση την οικονομία ενώ άλλοι προτείνουν ριζικές αλλαγές ή οραματίζονται μεταρρυθμίσεις που θα αμβλύνουν τις συνέπειες από την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος.

Λέξεις - Κλειδιά: Ποσοστό Κέρδους, Υποκατανάλωση, Μακρά Κύματα.

Abstract

The aim of this diploma thesis is to present, through a bibliographic research, the main theoretical views of the economists on economic fluctuations and the causes that lie behind the recovery as well as the stagnation or crisis of an economy. An attempt is made to trace common elements in the relevant theories and group them on the main cause identified. It is clear that there are economists who do not believe in system's malfunctions. The neoclassicists consider that the market system is perfect and always in balance (when there is no state or other intervention.) But other economists recognize that system function is not characterized only by mild fluctuations that only disturb balance temporarily. On the contrary, they consider that the evolution of capitalism leads to stationary state or recession and- extraordinary interventions are required in order to allow the recovery of the system. The cause of the crisis according to them can be either the fall in the profit rate, or the underconsumption. The acceptance of the different phases of the economy gives rise to theories like the long waves theory. This theory adopted by both Marxist economists who argued that this is a proof that the system can be overturned, as well as by Schumpeter himself, who, using the empirical data from the study of the waves, tried to prove the dynamics of capitalism and its evolutionary ability.

But, despite the coincidence in some points of the economists' views on the causes of the crises, their numerous differences lead them to argue about the way out of the crisis. Thus, most of them propose interventions that will facilitate the restart of the economy while others suggest radical changes or reforms to reduce the problems of the system or even propose the overthrow of the capitalist system.

Keywords: Profit Rate, Underconsumption, Long Waves.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	13
1.1 Προβιομηχανικές Θεωρίες. Μερκαντιλιστές vs Φυσιοκράτες.....	13
1.2 Οι πηγές της ανάπτυξης	14
1.3 Αιτίες κρίσης.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο Το τέλειο σύστημα και η ισορροπία.....	17
2.1 Ο νόμος του Say.....	17
2.2. Νεοκλασικές Θεωρίες . Εισαγωγή.....	17
2.3 Νεοκλασικές Θεωρίες.....	19
2.4 Ρεύματα εναντίον των νεοκλασικών.....	22
2.4.α Ιστορική Γερμανική σχολή.....	22
2.4.β Θεσμική σχολή.....	22
2.5 Θεωρία Λογικών Προσδοκιών.....	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο Η ανάπτυξη και τα αίτια των κρίσεων.....	26
3.1 Πτώση του ποσοστού κέρδους.....	26
3.1.1 Adam Smith.....	27
3.1.2 D. Ricardo(1772-1823).....	32
3.1.3 John Stuart Mill (1806-1873).....	35
3.1.4 Karl Marx (1818-1883) και κρίσεις υπερπαραγωγής.....	36
3.2 Υποκατανάλωση.....	45
3.2.1 Tomas Malthus (1766- 1834).....	47
3.2.2 Sismonde deSismondi και η υποκατανάλωση.....	50
3.2.3 N. Senior και η θεωρία της εγκράτειας.....	51
3.2.4 J. Keynes.....	52
3.2.5 Michal Kalecki (1899-1970).....	56
3.2.6 Υποστηρικτές της μαρξιστικής θεωρίας. Διαφορές ανάλογα με την άποψη για την κρίση.....	58
3.2.7 Sweezy Paul (1910-2004).....	59

3.2.8 Υποστηρικτές της θεωρίας του Keynes.....	60
3.3 Νομισματικές θεωρίες.....	61
3.3.1 Ο κανόνας του χρυσού.....	62
3.3.2 Henry Thornton(1760-1815).....	63
3.3.3 T. Mill(1806-1873).....	64
3.3.4 I Fisher – K Wicksell.....	64
3.3.5 Διάφορες νομισματικές θεωρίες.....	66
3.3.6 Μονεταριστές.....	67
3.4 Καινοτομίες.....	70
3.4.α Οικονομικοί κύκλοι και κύματα μακράς διάρκειας.....	71
3.4.β N. D. Kondratieff.....	71
3.4.γ J. A. Schumpeter- και καινοτομίες.....	75
3.4.δ Μαρξιστική ανάλυση των μακροκυμάτων.....	79
3.5 Η θεωρία της ρύθμισης.....	82
3.6 Ο πραγματικός οικονομικός κύκλος.....	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο Συμπεράσματα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	94

Γραφήματα

Γράφημα 1. Οι τιμές των Εμπορευμάτων	73
Γράφημα 2. Έντοκοι Τίτλοι	74
Γράφημα 3. Μισθοί στην Αγγλία	74
Γράφημα 4. Κατανάλωση κάρβουνου στην Γαλλία και Παραγωγή Ακατέργαστου Σιδήρου και Μόλυβδου στην Αγγλία	75

Εισαγωγή

Η μεγάλη κρίση που ξέσπασε το 2007 στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε και σε άλλες χώρες του πλανήτη έφερε ξανά στο προσκήνιο τις διαφορετικές θεωρίες των οικονομολόγων για τα αίτια των κρίσεων αλλά και για τους τρόπους διεξόδου από αυτή και επανεκκίνησης της οικονομίας.

Το ζήτημα της ανάπτυξης μιας οικονομίας και επομένως και η ευημερία των μελών της ήταν πάντα στο προσκήνιο και στο επίκεντρο της συζήτησης ανάμεσα στους θεωρητικούς. Από την αρχή της σύστασης των Εθνών- Κρατών κάθε θεωρητικός προσπάθησε να εξηγήσει προβλήματα παραγωγής, διανομής, ανάπτυξης αν και δεν ασχολήθηκαν όλοι οι οικονομολόγοι στις μελέτες τους με τα ίδια θέματα. Η έρευνα και τα ενδιαφέροντά τους εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την εποχή στην οποία έζησαν και από τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν την κάθε δεδομένη χρονική στιγμή.

Έτσι, για παράδειγμα ο A.Smith, ο οποίος έζησε την περίοδο του Διαφωτισμού και της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ο οποίος εξαφάνισε σιγά σιγά τις φεουδαρχικές σχέσεις, δεν μπορούσε παρά να ήταν επηρεασμένος στο έργο του από τις αρχές της ελευθερίας και της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, οι μελέτες του για τον πλούτο ενός έθνους συνέπεσαν χρονικά με συνθήκες αυξημένης παραγωγής και ανάπτυξης του εμπορίου. Από την άλλη, ο D.Ricardo ανέπτυξε τις ιδέες του σε μια εποχή κατά την οποία στην Αγγλία υπάρχει έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και στους βιομήχανους και τα γεγονότα αυτά δεν μπορούν παρά να επηρεάσουν τη θεωρία του. Ο K. Marx ζει την εποχή μεγάλων εξεγέρσεων στην Ευρώπη λόγω των ανισοτήτων που είχαν ήδη δημιουργηθεί στους κόλπους του καπιταλιστικού συστήματος και το έργο του θέτει προβληματισμούς για τη δικαιοσύνη του συστήματος και τη δυνατότητα ανατροπής του .Ο J.Keynes τέλος, ζει τις συνέπειες του Α Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και της μεγάλης οικονομικής Ύφεσης του 1929 και είναι λογικό αυτό να οδηγεί τη σκέψη του στις αιτίες αυτής της φάσης του συστήματος.

Η παρακάτω μελέτη των οικονομικών θεωριών θα προσπαθήσει να περιγράψει τις απόψεις των οικονομολόγων αλλά και των διαφόρων σχολών οικονομικής σκέψης για τα ζητήματα οικονομικής μεγέθυνσης , δηλαδή της αύξησης του πλούτου της οικονομίας και της οικονομικής κρίσης, της διακοπής δηλαδή της ανοδικής πορείας της οικονομίας αυτής και να ομαδοποιήσει τα κοινά τους σημεία

επισημαίνοντας ταυτόχρονα και τις μεγάλες διαφορές τους. Η προσπάθεια αυτή γίνεται με δεδομένο ότι είναι δύσκολο να ομαδοποιηθούν θεωρίες που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, όμως γνωρίζοντας ότι η επιστήμη εξελίσσεται βασιζόμενη σε ήδη υπάρχουσα γνώση είναι αναμενόμενο να βρεθούν κοινά στοιχεία ανάμεσα στις θεωρίες αυτές .

Στο ερώτημα «ποιες είναι οι αιτίες των οικονομικών διακυμάνσεων» μπορούν να δοθούν απαντήσεις που κατατάσσουν τις αιτίες σε δύο κατηγορίες. Στις εξωτερικές αιτίες που εντοπίζουν το πρόβλημα σε παράγοντες εκτός του οικονομικού συστήματος και στις εσωτερικές αιτίες που εντοπίζουν την αιτία στον ίδιο το μηχανισμό λειτουργίας του. Οι εξωτερικές αιτίες είναι αυτές που υποστηρίζουν ότι το οικονομικό σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικά και ισορροπεί από μόνο του με μόνη πιθανότητα αναταραχής αυτής της ηρεμίας μια εξωγενή κατάσταση. (Μαριόλης, 2006)

Για παράδειγμα στις εξωτερικές αιτίες μπορεί να συμπεριλάβει κανείς τις διακυμάνσεις στην οικονομική δραστηριότητα λόγω εποχικών αλλαγών ή έναν πόλεμο που μπορεί πχ. να αυξήσει υπερβολικά τη ζήτηση για όπλα ή να μειώσει πολύ την προσφορά πρώτων υλών. (Κώττης & Κώττη, 2000)

Στις ενδογενείς αιτίες μπορούμε να συμπεριλάβουμε τις νομισματικές θεωρίες που οφείλονται σε μεταβολές στην ποσότητα του χρήματος και του επιτοκίου, τη θεωρία του Μαρξ , τις θεωρίες υποκατανάλωσης και υπερεπένδυσης αλλά και τη θεωρία της ελλιπούς ζήτησης. (Κώττης & Κώττη, 2000)

Η επαναληψιμότητα μάλιστα των διακυμάνσεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ενδογενείς αιτίες είναι αυτές που υπερισχύουν έναντι των τυχαίων εξωγενών παραγόντων και είναι αυτές που πρέπει να αναλυθούν.

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια μικρή αναφορά σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στις προβιομηχανικές κοινωνίες ώστε να γίνει εισαγωγή στο θέμα. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι απόψεις των οικονομολόγων οι οποίοι θεωρούν ότι το σύστημα είναι τέλει, τυχόν διακυμάνσεις εξισορροπούνται άμεσα ή έστω σε μικρό χρονικό διάστημα και επέρχεται ισορροπία. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι απόψεις όσων προτάσσουν ως αιτία της κρίσης την πτώση του ποσοστού κέρδους και όσων τονίζουν την υποκατανάλωση ως κύρια αιτία των διακυμάνσεων, γίνεται αναφορά στις νομισματικές θεωρίες , παρουσιάζονται οι απόψεις για τους οικονομικούς κύκλους και τα κύματα και γίνεται μια αναφορά στη θεωρία της ρύθμισης και του

πραγματικού οικονομικού κύκλου. Η εργασία κλείνει στο τέταρτο κεφάλαιο με τα συμπεράσματα της έρευνας.

Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι εξαιτίας της έκτασης του θέματος η έρευνα προσανατολίστηκε κυρίως στις αιτίες των οικονομικών κρίσεων και δεν ήταν εφικτό στα πλαίσια αυτής της διπλωματικής να παρουσιαστούν όλα τα μοντέλα μεγέθυνσης που έχουν αναπτυχθεί στην οικονομική θεωρία και αποτελούν και αυτά σημαντικό μέρος της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο Εισαγωγικά

1.1 Προβιομηχανικές Θεωρίες. Μερκαντιλιστές vs Φυσιοκράτες

Πριν ακόμα γίνει ανάλυση των οικονομικών θεωριών που αναπτύσσονται στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος που εμφανίστηκε τον 18^ο αιώνα γίνεται μια μικρή αναφορά στις οικονομικές ιδέες που επικρατούσαν έως τότε στον κόσμο.

Μέχρι τότε η οικονομική σκέψη διακρίνεται σε δύο σχολές. Πρώτη σχολή, αυτή των **μερκαντιλιστών** (16^{ος}- 18^{ος} αιώνας) οι οποίοι υποστήριζαν ότι πλούτος είναι τα μέταλλα και στόχος κάθε κοινωνίας είναι η συσσώρευσή τους. Βασικός παράγοντας πλούτου είναι για αυτούς το εμπόριο γιατί πίστευαν ότι το κέρδος προερχόταν από την ανταλλαγή προϊόντων. Επομένως, στόχος των κρατών ήταν να αναπτύσσουν τη δική τους παραγωγή έτσι ώστε να πετύχουν την οικονομική ανεξαρτησία τους. Για να μπορεί ένα κράτος να ενισχυθεί, έπρεπε να λειτουργήσει ανταγωνιστικά σε σχέση με τα υπόλοιπα και μέσο ενίσχυσης του ανταγωνισμού ήταν οι δασμοί που θα περιόριζαν τις εισαγωγές και θα προστάτευαν τα εγχώρια προϊόντα. Συνέπεια των ανωτέρω θα ήταν η ενίσχυση του ισοζυγίου του κράτους, η αύξηση των εσόδων του αλλά και η ενίσχυση της εγχώριας απασχόλησης. Βέβαια, δεν είχε προβλεφθεί ότι καμία χώρα δε θα μπορούσε να αυξάνει μόνο τις εξαγωγές της γιατί οι ανταγωνίστριες χώρες κάτι τέτοιο δεν θα το δέχονταν με ευκολία. (Heilbroner, 1953/2000)

Δεύτερη σχολή αυτή των **φυσιοκρατών** του 18^{ου} αιώνα. Η επαρχιακή πόλη αρχίζει να αναπτύσσεται αλλά η άνθηση αυτή βασίζεται στην ύπαιθρο και στα προϊόντα που παράγονται στη γη. Επομένως οι θεωρίες της εποχής θέτουν ως βασικό ζήτημα το αγροτικό, δηλαδή τη σχέση ανάμεσα σε όσους καλλιεργούν τη γη και σε όσους τους ανήκει. Πιο συγκεκριμένα οι Φυσιοκράτες, θεωρούν τη γη ως μοναδική πηγή εισοδήματος και πλούτου. (Hobsbaum, 2015). Ο François Quesnay (1694 - 1774) είχε ιδρύσει μια σχολή οικονομικών γνωστή ως «φυσιοκρατία» και είχε έρθει σε αντίθεση με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής που υποστήριζαν ότι πλούτος ήταν αποκλειστικά και μόνο ο συμπαγής χρυσός και το συμπαγές ασήμι. Ο Quesnay επέμενε ότι ο πλούτος προερχόταν από την παραγωγή και κυκλοφορούσε μέσα στο έθνος, από χέρι σε χέρι. Σύμφωνα με τον Quesnay η ανάπτυξη στηρίζεται στο αγροτικό κεφάλαιο, υποστήριζε δηλαδή ότι μόνο η γεωργική παραγωγή αποφέρει

πλεόνασμα, το οποίο για αυτούς ήταν δώρο της φύσης, ενώ οι άλλοι κλάδοι της οικονομίας όπως το εμπόριο και η μεταποίηση απλά χρησιμοποιούν τους πόρους και παράγουν ίσης αξίας προϊόντα. (Heilbroner, 1953/2000)

Γενικά οι φυσιοκράτες διαχώρισαν την εργασία σε παραγωγική και μη παραγωγική. Η παραγωγική εργασία είχε ως αποτέλεσμα ένα παραγόμενο προϊόν το οποίο είτε καταναλωνόταν είτε χρησιμοποιούνταν στην παραγωγική διαδικασία στο μέλλον.

Η παραγωγική τάξη -δηλαδή οι καλλιεργητές- δημιουργεί πλεόνασμα το οποίο προωθείται στους κατόχους γης και αυτοί με τη σειρά τους προβαίνουν σε κεφαλαιουχικές δαπάνες, δαπάνες πρώτης προτεραιότητας όπως αντικατάσταση εργαλείων και δαπάνες για συντήρηση και βελτιώσεις γης, κτιρίων κτλ. Το πλεόνασμα θα αυξηθεί είτε με βελτίωση της τεχνολογίας, είτε με μείωση των φόρων είτε με απελευθέρωση των περιορισμών στις μεταφορές. Στα πλαίσια αυτά προτείνονταν διάφορα μέτρα για να ενισχυθεί η γεωργία όπως ανώτατα επιτόκια, κατανομή φόρου ώστε να ενθαρρύνεται η αγροτική παραγωγή κα. (Deane, 1978)

Βέβαια οι προϋποθέσεις που θα έπρεπε να ισχύουν για να λειτουργεί έτσι η κοινωνία δεν συμβάδιζαν με την οικονομική πραγματικότητα. Ο ρόλος του κράτους έπρεπε να υπάρχει αλλά με περιορισμούς έτσι ώστε να μην παρεμποδίζεται η ανάπτυξη. Το συμπέρασμα για τους φυσιοκράτες ήταν ότι για να αναπτύσσεται μια οικονομία χρειάζεται να λειτουργεί μόνη της χωρίς παρεμβάσεις. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Ο Jacques Turgot, φυσιοκράτης και αυτός υποστήριξε τέλος, όπως ο Quesnay ότι η κυβέρνηση πρέπει να υποστηρίζει την ελευθερία του εμπορίου, με απλό φορολογικό σύστημα έτσι ώστε το ανταγωνιστικό περιβάλλον που θα δημιουργείται να οδηγεί σε ποιοτικά και φθηνά προϊόντα.

1.2 Οι πηγές της ανάπτυξης

Το ζήτημα της ανάπτυξης της οικονομίας και των αιτιών παραγωγής πλούτου τέθηκε από πολύ νωρίς. Το βιβλίο του A. Smith το οποίο τιτλοφορείται «Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των Εθνών» αποδεικνύει τον ισχυρισμό αυτό. Ο Ricardo βέβαια υποστήριξε ότι δεν είναι εφικτό να γίνονται διαχρονικές συγκρίσεις γιατί δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί η ανάπτυξη με τρόπο ο οποίος μπορεί να βοηθήσει τις συγκρίσεις αυτές. Συγκεκριμένα, αναφέρει στον T. Malthus ότι δεν είναι εφικτό να ποσοτικοποιηθούν τα δεδομένα που αποδεικνύουν τον πλούτο ενώ

αντίθετα πρέπει να μελετηθούν οι όροι της διανομής του πλούτου στα μέλη της κοινωνίας. (Πάκος, 2005)

Οι πηγές ανάπτυξης είτε είναι **γενικές** όπως φυσικοί πόροι, κεφάλαιο, εργασία, υποδομές είτε **δομικές** δηλαδή σχετικές με τη δομή του συστήματος, όπως το μέγεθος αγοράς και ο καταμερισμός εργασίας (Smith), οι οικονομίες κλίμακας (Marx), η γεωγραφική συγκέντρωση (Marshall), οι κρατικές ή μη παρεμβάσεις (Keynes- Hayek), διανομή του εισοδήματος (Ricardo, Keynes) **είτε τεχνολογικές** όπως νέες μέθοδοι παραγωγής αγαθών και λειτουργίας των επιχειρήσεων. Τόσο ο Smith, όσο και οι Ricardo, Malthus και Mill θεωρούν την τεχνολογία βασικό μοχλό της ανάπτυξης όμως μόνο ο Marx συνδέει την τεχνολογία με την κεφαλαιακή συσσώρευση και την ορίζει ως εσωτερικό και όχι εξωτερικό παράγοντα. Στη θεωρία των κυμάτων φαίνεται πιο καθαρά ο ρόλος της τεχνολογίας στην ανάπτυξη αλλά και στην κρίση του οικονομικού συστήματος. (Πάκος, 2005)

Επομένως για κάθε έναν από τους θεωρητικούς η ανάπτυξη οφείλεται σε συγκεκριμένους παράγοντες και ο μοχλός που την κινεί είναι διαφορετικός. Για τον Schumpeter είναι ο εμπνευσμένος επιχειρηματίας, για τον Keynes οι επενδύσεις είτε αυτές είναι δημόσιες είτε ιδιωτικές, για τον Marx το κυνήγι του μέγιστου κέρδους, για τους κλασσικούς οι αστοί. Από την άλλη για τους νεοκλασικούς δεν υφίσταται ζήτημα λόγω στατικότητας των υιοθετημένων από τη θεωρία τους μοντέλων.

1.3 Αιτίες κρίσης

Στην προσπάθειά τους οι οικονομολόγοι να βρουν την αιτία για την οικονομική κρίση ή την οικονομική στασιμότητα, ο κάθε ένας από αυτούς κατέληξε σε διαφορετικά συμπεράσματα. Βέβαια κάποια στοιχεία της θεωρίας τους είναι κοινά ή παρουσιάζουν ομοιότητες κατά ομάδες όμως ταυτόχρονα υπάρχουν και μεγάλες διαφορές. Μάλιστα, η προσπάθεια ομαδοποίησής τους φωτίζει έντονα τις διαφορές αυτές.

Τα πρώτα χρόνια εμφάνισης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι κρίσεις δεν ήταν ακόμα αντικείμενο προβληματισμού. Οι οικονομίες κινούνταν σε αναπτυξιακούς ρυθμούς και έτσι, δεν υπάρχουν αναφορές σε έννοιες όπως οικονομική κρίση και οικονομικοί κύκλοι. Στην πορεία όμως των χρόνων άρχισαν να εμφανίζονται επαναλαμβανόμενες περιόδους στασιμότητας της οικονομίας.

Έτσι, ήταν φυσικό από ένα σημείο και μετά η κρίση και η ύφεση να θεωρηθούν ως συγκεκριμένες φάσεις της οικονομικής πορείας η οποία

χαρακτηρίζεται από κυκλικές διακυμάνσεις. Μάλιστα, ορισμένοι οικονομολόγοι προσπάθησαν να ορίσουν και τη διάρκεια των διακυμάνσεων αυτών. Ως αιτίες μιας πιθανής στασιμότητας ή μιας υφεσιακής φάσης μπορούμε να διακρίνουμε το ποσοστό κέρδους, την υποκατανάλωση, τη νομισματική πολιτική. Βέβαια, οι αιτίες αυτές όπως αναπτύσσονται κρύβουν πολύπλευρες διαφορές όχι μόνο στις ξεχωριστές πλευρές που τονίζει ο κάθε θεωρητικός αλλά και στην πρόταση διεξόδου που προτείνει.

Ο Keynes για παράδειγμα υποστηρίζει ότι οι δημοσιονομικές παρεμβάσεις είναι αυτές που οδηγούν στην ανάπτυξη, ο Friedman είναι ενάντια στις νομισματικές παρεμβάσεις, ενώ ο Marx προτείνει τη ριζική ανατροπή των υπαρχόντων σχέσεων παράγωγης. Παράλληλα, υπάρχει και η κατηγορία των οικονομολόγων οι οποίοι δεν θεωρούν ότι το σύστημα εμφανίζει περιόδους κρίσης και στασιμότητας, ισορροπεί από μόνο του και οι περιπτώσεις αστάθειας είναι μικρής χρονικής διάρκειας, μέχρι να επέλθει πάλι η ισορροπία. Στην κατηγορία αυτή ο πρώτος που αναφέρθηκε στην τελειότητα του καπιταλιστικού συστήματος είναι ο Say. Επιπλέον και οι νεοκλασικοί περιγράφουν ένα σύστημα σε ισορροπία και δίνοντας έμφαση στη μαθηματοποίηση του το αποφορτίζουν από κοινωνικοιστορικά στοιχεία. Πολλά χρόνια αργότερα, αναπτύσσεται μια θεωρία ονομαζόμενη «Λογικές Προσδοκίες» που υποστηρίζει και αυτή την τελειότητα του συστήματος λόγω της ύπαρξης ορθολογικών καταναλωτών που έχουν στη διάθεσή τους όλες τις πληροφορίες. Η θεωρία αυτή έχει ρίζες στους νεοκλασικούς και ακολουθώντας μακροοικονομική ανάλυση αποκλείει ως μη αποτελεσματικές τις νομισματικές και δημοσιονομικές παρεμβάσεις. Τέλος, δύο σχολές που έρχονται σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς και θέτουν ζήτημα κρίσεων είναι η Ιστορική Γερμανική Σχολή αλλά και η Θεσμική Σχολή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο Το τέλειο σύστημα και η ισορροπία

2.1 Ο νόμος του Say

Ο J.B. Say ήταν Γάλλος οικονομολόγος που γεννήθηκε στη Λιόν το 1767. Κυριότερο έργο του υπήρξε η «Πραγματεία περί της Πολιτικής Οικονομίας» που εκδόθηκε το 1803. Ο νόμος του έβρισκε αποδοχή στους κλασικούς οικονομολόγους. Αμφισβητήθηκε από το Marx και τον Keynes αν και ο ίδιος ο Malthus μέσα από το έργο του έφερε και αυτός στην πράξη αντιρρήσεις για την ισχύ του.

Σύμφωνα με το Say, η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση. Επομένως, δεν γίνεται να υπάρχει ελλειμματική ζήτηση. Η ύφεση είναι αποτέλεσμα όχι της ελλειμματικής ζήτησης αλλά της ελλειμματικής ζήτησης για κάποια προϊόντα. Οι κλασικοί υποστηρίζουν ότι δεν είναι εφικτή η ελλειμματική ζήτηση για μεγάλο χρονικό διάστημα γιατί η ίδια η οικονομία έχει τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς για να «επιβάλλει» την ισορροπία. Έτσι, όλοι οι συντελεστές απασχολούνται πλήρως γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα λειτουργούσε προς αυτή την κατεύθυνση ο μηχανισμός της αγοράς. Επίσης, μια πιθανή υπερπροσφορά ή υπερβάλλουσα ζήτηση θα ρυθμιζόταν από το μηχανισμό των τιμών. Επομένως, η αγορά θα λειτουργεί σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης. Αυτό συμβαίνει τόσο στην εγχρήματη όσο και σε μια οικονομία στην οποία γίνονται ανταλλαγές προϊόντων μεταξύ των ανθρώπων. Ειδικά στην εγχρήματη οικονομία θα μπορούσε να τεθεί ο ισχυρισμός ότι ο διαχωρισμός της ανταλλαγής σε δύο πράξεις θα οδηγούσε σε παρακράτηση χρήματος και άρα σε ελλειμματική ζήτηση. Όμως εδώ και πάλι η λειτουργία του μηχανισμού των τιμών θα ισορροπούσε την αγορά. (Λιανός & Μπένος, 1998)

2.2 Οι νεοκλασικές θεωρίες. Εισαγωγή

Η Νεοκλασική Πολιτική Οικονομία αρχίζει να θέτει τις βάσεις της το 1870 με τα έργα *Theory of Political Economy* του Stanley Jevons (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* του Carl Menger (1871) και *Elements d' Economie Politique pure* του Leon Walras (1874). Η θεωρία αυτή προβάλλει τον καταναλωτή ως βασικό στοιχείο της μελέτης της. Μελετώντας τον κάθε καταναλωτή ξεχωριστά, στη συνέχεια μπορεί να γίνει η γενίκευση για το σύνολο της κοινωνίας. Για τους νεοκλασικούς ο καταναλωτής είναι ορθολογικός, δηλαδή προσπαθεί με τα μέσα που έχει να ικανοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τις ανάγκες του. Στόχος του η

είσπραξη οφέλους από την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών. Το όφελος αυτό έχει ως βασικό χαρακτηριστικό να μην είναι το ίδιο σε κάθε επίπεδο κατανάλωσης, δηλαδή το όφελος από την κατανάλωση κάθε επιπλέον μονάδας μειώνεται. Από τη στιγμή που οι καταναλωτές επιδιώκουν το ατομικό τους συμφέρον – όπως ισχυρίζεται και ο Jeremy Bentham (1748-1832), πρόδρομος των νεοκλασικών και θεμελιωτής του ωφελιμισμού, θεωρίας που ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν την ευχαρίστηση και αποστρέφονται τον πόνο- η κοινωνία οδηγείται στο συλλογικό συμφέρον. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

Ο καταναλωτής επιδιώκει τη μέγιστη ωφέλεια η οποία επιτυγχάνεται όταν το οριακό όφελος, δηλαδή το όφελος από την επιπρόσθετη μονάδα θα ισούται με το οριακό κόστος. Είναι εμφανής η προσήλωσή τους στη μελέτη του ατόμου, το οποίο θα είναι είτε καταναλωτής είτε πωλητής. Η ανάλυσή τους δηλαδή στερείται στοιχείων ταξικότητας από τη μία και από την άλλη ασχολείται με ζητήματα μικρής κλίμακας και όχι με το σύνολο της οικονομίας. Μάλιστα, το οικονομικό μοντέλο που παρουσιάζουν και μελετούν είναι ένα μοντέλο το ποιο είναι κατά βάση θεωρητικό, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα, πρόκειται για ιδεατή κατάσταση της οικονομίας και η μόνη χρησιμότητά του είναι για συγκρίσεις με άλλα πραγματικά μοντέλα. (Βαρουφάκης, 2007)

Η θεωρία με επίκεντρο τον καταναλωτή και τις ανάγκες του και η ανάλυση της μεμονωμένης επιχείρησης είναι θεωρία από την οποία έχει αφαιρεθεί κάθε έννοια ιστορικότητας. Τα υποδείγματα των νεοκλασικών είναι υποδείγματα με διαγράμματα και μαθηματικές έννοιες, είναι στατικά και παρουσιάζονται απόλυτα στο χρόνο. Για αυτό και οι περισσότεροι δεν ασχολούνται με ζητήματα κρίσης και ανάπτυξης. Προσπαθούν να αφαιρέσουν την πολιτικοϊστορική ανάλυση και να παρουσιάσουν μια θεωρία με νόμους και κανόνες όπως η φυσική. (Zamagni & Screpanti, 2004) Οι νεοκλασικοί όμως στην προσπάθειά τους να αποπολιτικοποιήσουν την ωφελιμιστική θεωρία την μετέτρεψαν σε μια απλή θεωρία προτιμήσεων. Αυτό γενικά, οδηγεί στην άνοδο της απήχησής τους σε περιόδους σταθερότητας όμως ταυτόχρονα και σε απαξίωσή τους σε περιόδους ύφεσης (Βαρουφάκης, 2007)

Οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης εξισορροπούνται στην αγορά με πλήρη απασχόληση παραγωγικών συντελεστών. Τυχόν αχρησιμοποίητη εργασία ή έδαφος παραμένουν αχρησιμοποίητα γιατί δεν είναι συμφέρουσα η χρησιμοποίησή τους. (Τσουλφίδης, 2008)

Γενικά, η αγορά εργασίας λειτουργεί ανταγωνιστικά, με μεγάλο αριθμό εργατών που προσφέρουν εργασία, μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων που ζητούν εργατικά χέρια και ελευθερία εισόδου και εξόδου στην αγορά. Η προσφορά και η ζήτηση δημιουργούν ισορροπία στην αγορά. (Κατσανέβας, 1996)

Αναλυτικότερα, κάποιες από τις θεωρίες των νεοκλασικών είναι οι ακόλουθες:

2.3 Νεοκλασικές Θεωρίες

Ο William Stanley Jevons (1835-1882) Άγγλος οικονομολόγος, υπήρξε ωφελιμιστής και υποστήριζε τη θεωρία της χρησιμότητας, αφού πίστευε ότι κάθε άτομο έχει στόχο την ατομική αλλά και την συνολική ωφέλεια. Η αξία για τον Jevons, είναι υποκειμενική έννοια, οι οικονομίες είναι αταξικές, οι παρεμβάσεις των εργατικών σωματείων εμποδίζουν την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών και η άποψη του Ricardo ότι τα κέρδη και οι μισθοί είναι μεγέθη αντίθετα είναι λάθος. Γενικά, όλοι οι νεοκλασικοί, όπως και αυτός, αναπτύσσοντας τις θεωρίες τους εν μέσω ύφεσης στις δεκαετίες 1870-1880 πίστευαν ότι η αγορά μπορεί μόνη της να ισορροπήσει και τα προβλήματα τα δημιουργούσαν έξωθεν παρεμβάσεις. (Zamagni & Screpanti, 2004) Ασχολήθηκε με τα αποθέματα του άνθρακα τα οποία ωθούσαν την ανάπτυξη στη Βρετανία και με στατιστικά δεδομένα προσπάθησε να αποδείξει ότι θα υπήρχε πρόβλημα σε περίπτωση μείωσής τους, χωρίς όμως να υπολογίζει στη μελέτη του την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Στο ζήτημα του οικονομικού κύκλου θέλησε να αποδείξει δεκαετίες διακυμάνσεις οι οποίες σχετίζονται με τον ήλιο και τον καιρό που επηρεάζει την αγροτική παραγωγή (Backhouse, 2002/2009) Πίστευε ότι οι ηλιακές κηλίδες επηρεάζουν τις βροχοπτώσεις και άρα την αγροτική παραγωγή οδηγώντας σε οικονομικές διακυμάνσεις. (Χριστοδουλάκης, 2012)

Ο Leon Walras (1834-1910), Γάλλος μαθηματικός και οικονομολόγος ο οποίος στη θεωρία του αναφέρει ότι η γενική ισορροπία εξισορροπεί τις υπερβάλλουσες προσφορές και ζητήσεις μέσω των τιμών. Τα άτομα μεγιστοποιούν την ατομική τους χρησιμότητα η οποία συμπίπτει με τη συνολική χρησιμότητα της κοινωνίας. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Ο A. Marshall (1843-1924) έζησε στην Αγγλία σε μια εποχή μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης που ακολούθησε την ύφεση του 1870, ασχολήθηκε με την ισορροπία ενός παραγωγικού τομέα και εφάρμοσε τη μερική ανάλυση στην αγορά αγαθών. (Zamagni & Screpanti, 2004) Στη θεωρία του οι επιχειρήσεις έχουν ένα

κύκλο ζωής, εισέρχονται στην αγορά, ωριμάζουν, παρακμάζουν και αντικαθίστανται από άλλες. Ενώ λοιπόν το σύνολο της οικονομίας φαίνεται το ίδιο, αυτό είναι διαφορετικό. Ο καπιταλισμός είναι το σύστημα που εξασφαλίζει την ανάπτυξη της κοινωνίας γιατί προσφέρει κίνητρα για ανακάλυψη νέων τρόπων παραγωγής. Η κοινωνική ευημερία επιτυγχάνεται μέσα από κρατικές παρεμβάσεις οι οποίες θα οδηγήσουν σε μεταρρυθμίσεις και όχι σε ριζικές αλλαγές όπως υποστήριζε ο Μαρξ. (Backhouse,2002/2009) Θεωρεί δηλαδή ότι η γενική ευημερία θα προωθηθεί καλύτερα από την αναδιανομή υπέρ των φτωχών γιατί με βάση τη θεωρία της χρησιμότητας, μια μονάδα χρήματος έχει μεγαλύτερη χρησιμότητα για έναν φτωχό από ότι για έναν πλούσιο. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

Σε συνέχεια από τους οριακούς οικονομολόγους, ενοποίησε τη χρησιμότητα με τη ζήτηση και χαρακτηριστική συνεισφορά του είναι η περιβόητη καμπύλη προσφοράς και ζήτησης. Πρότεινε έναν τρόπο μέτρησης της διαφοράς ανάμεσα στη δαπάνη που είναι διατεθειμένος ο καταναλωτής να ξοδέψει και στην πραγματική δαπάνη του προϊόντος. Σε μια μικρή χρονική περίοδο, την περίοδο της αγοράς όπως την ονόμασε, δεν γίνεται να αυξηθεί η παραγωγή. Έτσι, το κάθε προϊόν ανάλογα με το είδος του είτε πωλείται σε μια τιμή είτε αν είναι εφικτό αποθηκεύεται αν αναμένεται η τιμή του να αυξηθεί στο μέλλον. Στη βραχυχρόνια περίοδο, στην οποία μπορεί να αυξηθεί η παραγωγή μέχρι κάποιο όριο αλλά με αύξηση του κόστους ανά μονάδα, η τιμή προσδιορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά. Στη μακροχρόνια περίοδο, μια αύξηση της ζήτησης θα αυξήσει την παραγωγή (θα χρησιμοποιηθούν παραπάνω εργάτες και επιπλέον μηχανήματα) αλλά θα μειώσει το κόστος και την τιμή. Ήταν υπέρμαχος της ενότητας οικονομικής θεωρίας και ιστορίας αν και η λογική αυτή εκείνη την εποχή είχε αρχίσει να απομακρύνεται από τη λογική των οικονομολόγων. Οι τελευταίοι δεν ασχολούνταν με τα κοινωνικά προβλήματα, όπως έχει ήδη προαναφερθεί. (Backhouse,2002/ 2009)

Οι αγορές για τον Μάρσαλ ισορροπούν και η τυχόν καθυστέρηση οφείλεται σε έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών. Όταν οι μισθοί και οι τιμές προσαρμοστούν, τότε οι διακυμάνσεις εξαλείφονται. (Χριστοδουλάκης, 2012)

Η συσσώρευση κεφαλαίου οδηγεί με βάση το Μάρσαλ στη μεγέθυνση γιατί αλλάζει τη δομή της παραγωγής και προωθεί την εξειδίκευση. Η συσσώρευση εξαρτάται από τα κέρδη και την παραγωγή. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

Ο Α. Pigou(1877-1959) άγγλος οικονομολόγος και μαθητής του Marshall, στο έργο του «Τα οικονομικά της ευημερίας» υποστήριξε ότι πρέπει να βρεθούν οι

τρόποι και τα μέσα εκείνα που να εξασφαλίζουν την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Ο στόχος ήταν να βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο το κράτος θα βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση. Υπήρχε μια διαφορά ανάμεσα στους κλάδους με φθίνουσες αποδόσεις οι οποίοι αναπτύσσονταν περισσότερο από όσο έπρεπε και στους κλάδους με αύξουσες αποδόσεις οι οποίοι αναπτύσσονταν λιγότερο. Το κράτος λοιπόν με τη φορολογία θα μπορούσε να εξισορροπήσει τη διαφορά αυτή. (Zamagni&Screpanti,2004) Για το ζήτημα της κρίσης ήταν οπαδός της μαρσαλιανής ισορροπίας κατά την οποία μια πτώση των τιμών πρέπει να ακολουθείται από πτώση των μισθών για να ισορροπήσει η αγορά εργασίας. (Χριστοδουλάκης, 2012)

Σύμφωνα με τον Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926) τα άτομα υποκινούνται από το ιδιωτικό τους συμφέρον και τα ξεχωριστά αυτά συμφέροντα ισορροπούν όταν είναι ικανοποιημένες όλες οι πλευρές. (Zamagni&Screpanti,2004). Η συμπεριφορά των ατόμων έχει ως στόχο να πετύχει τη μέγιστη ικανοποίηση που σημαίνει μεγιστοποίηση της συνάρτησης χρησιμότητας. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Ο John Bates Clark ,(1847-1938), εκπρόσωπος της οριακή σχολής των ΗΠΑ υποστηρίζει ,λόγω της πεποίθησής του ότι το ατομικό συμφέρον οδηγεί σε κοινωνικά συμφέροντες αποφάσεις, ότι για την ικανοποίηση του κοινωνικού συμφέροντος απαιτείται ανταγωνισμός. Κάθε ένας παραγωγικός συντελεστής αμείβεται ανάλογα με τη συνεισφορά του με κριτήριο την οριακή παραγωγικότητα. Θέτει το ζήτημα της αποτελεσματικής χρησιμοποίησης των πόρων και αφαιρεί από τη συζήτηση ζητήματα ταξικής ανάλυσης, τα εισοδήματα μοιράζονται δίκαια και οι μισθοί δεν σχετίζονται πλέον με το όριο επιβίωσης (Zamagni & Screpanti, 2004)

Ο Gustav Cassel,(1866-1945) Σουηδός οικονομολόγος , δίδαξε στο πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης. Ανέπτυξε ένα σύστημα ισορροπίας σε μια οικονομία τέλεια ανταγωνιστική με προϋποθέσεις τους δεδομένους παραγωγικούς συντελεστές και το διαθέσιμο εισόδημα. Στο σύστημα αυτό υπάρχει ένα σύνολο τιμών αγαθών και παραγωγικών συντελεστών που εξασφαλίζει την ισορροπία δηλαδή την ισότητα στην προσφορά και τη ζήτηση. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

2.4 Ρεύματα εναντίον των νεοκλασικών

2.4.α Ιστορική Γερμανική σχολή. Πρόκειται για Γερμανούς οικονομολόγους οι οποίοι έρχονται σε αντιπαράθεση με την κλασική και νεοκλασική σχολή. Πρώτος ο Friedrich List, ήταν αντίθετος με την άποψη ότι το ελεύθερο εμπόριο ενισχύει την ευημερία μιας χώρας. Για να γίνει αυτό πρέπει οι χώρες που ανταλλάσσουν εμπορεύματα να έχουν τις ίδιες παραγωγικές δυνατότητες. Σε αντίθετη περίπτωση οφείλουν να προστατεύσουν τη δική τους βιομηχανία με πχ. δασμούς εισαγωγής στα βιομηχανικά αγαθά. Ο Wilhelmen Roscher ασχολήθηκε με την ανάπτυξη και τη στασιμότητα σε μια κοινωνία και ο Gustav Schmoller (1858-1917) υποστήριξε ότι η νέα τεχνολογία δημιουργεί ανεργία και είναι απαραίτητες οι κρατικές παρεμβάσεις για να λυθεί το πρόβλημα. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

Επιπλέον, ο Schmoller έρχεται σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς υποστηρίζοντας ότι για να μελετήσει κανείς την οικονομία πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τα ιστορικά στοιχεία -τα οποία είχαν αφαιρεθεί από την ανάλυσή τους- αλλά και τα δεδομένα της εμπειρίας, χρησιμοποιούσε στην ανάλυσή του επαγωγικές μεθόδους και υπήρξε υποστηρικτής των μεταρρυθμίσεων. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Ο Roscher τέλος, θεωρεί δύσκολη την ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση και πιθανή μια κρίση λόγω έλλειψης ζήτησης ή λόγω υποκατανάλωσης. (Peet & Hartwick, 2009)

2.4.β Θεσμική σχολή.

2.4.β.α Οι εκπρόσωποι και οι θέσεις. Εκπρόσωποι της σχολής αυτής είναι οι οικονομολόγοι Thorstein Veblen (1857-1929), Wesley Mitchell και John R. Commons του Πανεπιστημίου του Wisconsin (Κατσανέβας, 1996) Συνεχιστές της ινστιτούτισιοναλιστικής θεωρίας είναι οι Clair Mitchell και John Rogers. Ο πρώτος άσκησε κριτική στο νεοκλασικό μοντέλο λόγω της στατικότητάς του και υποστήριξε πως οι τιμές είναι άκαμπτες λόγω θεσμικών παραγόντων. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Γενικά η θεσμική σχολή αποτελείται από οικονομολόγους που ασχολήθηκαν με τον έλεγχο της οικονομίας και υποστήριξαν τη δίκαιη διανομή του πλούτου. Για να γίνει αυτό απαραίτητες είναι οι κρατικές παρεμβάσεις γιατί το ατομικό συμφέρον δεν οδηγεί απαραίτητα σε ευημερία και ισορροπία όπως πίστευαν οι οριακοί οικονομολόγοι. Στην κοινωνία σημαντικός είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν οι

θεσμοί που διαμορφώνονται και ο άνθρωπος δεν κινείται μόνο από την ικανοποίηση της χρησιμότητάς του. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

2.4.β.β Ο Veblen και η διαφορά επιχειρηματικού- μηχανικού τομέα. Ο Veblen αναπτύσσει τις απόψεις του όταν ο βιομηχανικός τομέας έχει ήδη αναπτυχτεί και σε εποχή οικονομικής κρίσης. (Zamagni&Screpanti, 2004). Ο Veblen, προσπαθώντας να ανακαλύψει την αιτία της φτώχειας, διακρίνει την επιχείρηση από τη βιομηχανία λέγοντας ότι η πρώτη δεν παράγει εμπορεύματα αλλά χρήμα και οι επιχειρηματίες ή όσοι σχετίζονται με τις επιχειρήσεις καταναλώνουν απλά για λόγους επίδειξης. Αντίθετα, η βιομηχανία είναι μοχλός προόδου μιας κοινωνίας και οι μηχανικοί είναι εκείνη η κατηγορία ανθρώπων που παράγει τον πλούτο. (Zamagni & Screpanti, 2004). Η τεχνολογία βοηθάει στην ανάπτυξη γιατί μέσω αυτής παράγονται περισσότερα εμπορεύματα όμως μπορεί να οδηγήσει σε ύφεση με αποτέλεσμα τη σύγκρουση επιχειρήσεων και βιομηχανιών. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Πιο συγκεκριμένα, όταν βελτιώνεται η τεχνολογία, μειώνεται η αξία του παγίου κεφαλαίου το οποίο δεν μπορεί να παράγει πλέον τα ίδια κέρδη. (Ρηγινός, 1984) Από τη μία πλευρά λοιπόν υπάρχει η μηχανική διαδικασία και από την άλλη η επιχειρηματική δραστηριότητα. Η δεύτερη δεν ενδιαφέρεται για την παραγωγή αγαθών αλλά για το κέρδος. Οι επιχειρηματίες για να πετύχουν το κέρδος που είναι ο στόχος τους, μπορεί να σταματήσουν την παραγωγή των μηχανών για να δημιουργήσουν επενδυτικές ευκαιρίες. Σε περιόδους ύφεσης θα αγοράσουν πιο φθηνά τα περιουσιακά στοιχεία. Παράλληλα, εξαγοράζουν άλλες επιχειρήσεις για να αποκτούν μονοπωλιακή δύναμη και οι διαφημίσεις στις οποίες προβαίνουν δεν αλλάζουν την αξία των προϊόντων. Αυτού του είδους οι επιχειρήσεις είναι για τον Veblen άχρηστες και δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα στην κοινωνία. Το σύστημα θα μπορούσε να ανατραπεί από τους μηχανικούς γιατί τα συμφέροντά τους ήταν αντίθετα από αυτά των επιχειρηματιών. (Backhouse, 2002/2009)

Μάλιστα γράφοντας τη «Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης», κατακρίνει τους πλούσιους και ισχυρίζεται ότι αιτία της ύφεσης είναι οι μεγάλες σπατάλες από πλευράς τους. (Χριστοδουλάκης, 2012) Στις κοινωνίες όπως πλέον διαμορφώνονται, δύναμη έχουν οι τραπεζίτες και οι μετοχικές εταιρίες. Οι κρίσεις δημιουργούνται από τις μειώσεις των τιμών που οδηγούν σε μείωση κερδών και άρα σε μειωμένη παραγωγή. Στην πορεία κερδισμένες βγαίνουν οι τράπεζες που εισπράττουν από την

περιουσία των επιχειρήσεων που χρεοκοπούν. Οι καθολικές κρίσεις δημιουργούν πιστώσεις μεγαλύτερες από το φυσιολογικό, δηλαδή πιστώσεις που δεν μπορεί να «υποστηρίξει» μια επιχείρηση. Έστω δηλαδή ότι μια αυξημένη ζήτηση σε έναν κλάδο οδηγήσει σε αύξηση τιμών και άρα σε περιθώρια για κέρδος με αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις να θέλουν να επενδύσουν στον κλάδο και να αυξήσουν το δανεισμό. Τη στιγμή όμως που θα μειωθεί η ζήτηση τότε ξεκινάει η ρευστοποίηση παγίων από τις επιχειρήσεις που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους. (Δρακόπουλος & Καραγιάννης, 2003)

Ο στόχος λοιπόν για κέρδος οδηγεί σε ανεργία, αύξουσες τιμές και καθυστερεί τις καινοτομίες. Στην προσπάθεια για αυξανόμενο κέρδος με γνώμονα τις αναμενόμενες αποδόσεις οι επιχειρήσεις δανείζονται και αυτό οδηγεί σε κλείσιμο αρκετών μικρών από τις μεγαλύτερες. (Peet & Hartwick, 2009)

2.5 Θεωρία Λογικών Προσδοκιών

Πρόκειται για μια θεωρία που αναπτύσσεται στη δεκαετία του 1970 από τους Νέους Κλασικούς Οικονομολόγους με θεμελιωτή τον Robert Lucas Jr. μαθητή του Friedman. (Τσουλφίδης, 2008)

Οι άνθρωποι λειτουργούν με βάση το ατομικό τους συμφέρον, λειτουργούν δηλαδή ορθολογικά. Από την άλλη έχουν γνώση όλων των διαθέσιμων πληροφοριών και επομένως δεν γίνεται να κάνουν λάθος εκτιμήσεις πριν πάρουν τις αποφάσεις τους. Έτσι, σε τυχόν μέτρα που παίρνονται εναντίον των συμφερόντων τους μπορούν να αντιδράσουν και να προσαρμοστούν. Κατά συνέπεια είναι ατελέσφορη η κρατική παρέμβαση καθώς και τυχόν νομισματικά μέτρα εφόσον μπορεί να λειτουργήσουν προσωρινά, όμως, θα οδηγήσουν σε κινήσεις εξουδετέρωσης και δεν θα μπορέσουν να επιτελέσουν το στόχο τους. (Πουρναράκης, 1995)

Είναι εμφανής η σχέση της θεωρίας αυτής με τις προϋπάρχουσες των νεοκλασικών οι οποίες αναπτύσσουν την έννοια της αποτελεσματικής αγοράς, αυτής δηλαδή της αγοράς που ενσωματώνει στις τιμές όλη την υπάρχουσα πληροφόρηση αλλά και με τον Walras που έχει ήδη μιλήσει για διαρκή ισορροπία στην αγορά. Με βάση τα δεδομένα αυτά, η επεκτατική νομισματική πολιτική θα αυξήσει τις τιμές και προσωρινά και το παραγόμενο προϊόν. Όμως αργά ή γρήγορα οι παραγωγοί θα αντιληφθούν ότι η άνοδος των τιμών ήταν γενική και όχι σχετική επομένως δεν έχουν συμφέρον ο κάθε ένας ξεχωριστά συμφέρον από την αύξηση της παραγωγής. Έτσι, θα μειώσουν πάλι την παραγωγή και την προσφορά εργασίας. Το αντίθετο συμβαίνει

όταν το κράτος εφαρμόζει περιοριστική νομισματική πολιτική. Η μείωση του γενικού επιπέδου των τιμών θα οδηγήσει σε προσωρινή μείωση του επιπέδου παραγωγής μέχρι να γίνει αντιληπτή η πλάνη. Φαίνεται δηλαδή ότι μια διαφορά της θεωρίας αυτής σε σχέση με τη θεωρία του Friedman είναι ότι οι αυταπάτες δημιουργούνται όχι μόνο στους καταναλωτές αλλά και στους εργαζόμενους. (Τσουλφίδης, 2008)

Οι προβλέψεις των ανθρώπων αφορούν όλες τις πιθανές αλλαγές σε όλα τα δεδομένα είτε αυτά αφορούν εξελίξεις που δεν έχουν άμεση σχέση με το οικονομικό σύστημα και ονομάζονται εξωγενείς μεταβλητές, όπως για παράδειγμα οι καιρικές συνθήκες, είτε εξελίξεις σε δεδομένα που αφορούν μεταβλητές που αφορούν το οικονομικό σύστημα όπως για παράδειγμα αλλαγές στους μισθούς και στις τιμές των προϊόντων. Αυτές οι δεύτερες ονομάζονται ενδογενείς μεταβλητές και η πρόβλεψη για την εξέλιξή αυτών επηρεάζει τα πραγματικά μεγέθη. Όσο πιο εύστοχες είναι οι προβλέψεις τόσο πιο σωστές θα είναι οι αποφάσεις. (Μπένος, 1988)

Με βάση τις ορθολογικές προσδοκίες οι αλλαγές στην ποσότητα του χρήματος είτε λόγω της νομισματικής πολιτικής είτε όμως και λόγω δημοσιονομικής πολιτικής (επιβολή φόρων, ή αύξηση δαπανών) δε θα επηρεάσει την πραγματική οικονομία. (Μπένος, 1988)

Οι οικονομικοί κύκλοι οφείλονται σε προσωρινή λανθασμένη πληροφόρηση ή σε απρόβλεπτες κυβερνητικές παρεμβάσεις. Τα άτομα δεν μπορούν να προσαρμόσουν τις κινήσεις τους άμεσα και έτσι διαταράσσεται η ισορροπία. Η προσαρμογή των ατόμων αλλά και των αγορών δεν είναι εύκολη παρά την ευκαμψία των τιμών και των μισθών που έχει υποτεθεί ως αφετηρία και βασική αρχή της θεωρίας αυτής. Εδώ βρίσκεται και μια βασική αντίφαση των λογικών προσδοκιών. (Μπένος, 1988)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Η ανάπτυξη και τα αίτια των κρίσεων

3.1 Πτώση του ποσοστού κέρδους

Δύο οικονομολόγοι που ανήκουν στους κλασικούς, ο A. Smith και ο D. Ricardo αν και δεν ορίζουν στο έργο τους την έννοια της οικονομικής κρίσης, δε θα μπορούσαν άλλωστε από τη στιγμή που ο καπιταλισμός βρίσκεται σε άνθηση και δεν έχουν ακόμα φανεί τα σύμφυτα με τη λειτουργία του αδιέξοδα, στην ανάλυσή τους θέτουν το ζήτημα της πτώσης του ποσοστού κέρδους ως γενεσιουργό αιτία της στασιμότητας δηλαδή της μη οικονομικής ανάπτυξης. Κάποια στιγμή στην οικονομία υπάρχει ένα σημείο πέρα από το οποίο αρχίζει να ανακόπτεται η μεγέθυνση. Για τους Smith και Ricardo το σημείο αυτό επηρεάζεται από το ποσοστό κέρδους. Όταν αυτό μειωθεί, δεν υπάρχει κίνητρο για τους αστούς να συνεχίσουν να επενδύουν. Ο Mill, αναγνωρίζει και ο ίδιος το πρόβλημα της πτώσης του ποσοστού κέρδους αλλά θεωρεί ότι έχει παραχθεί ήδη αρκετός πλούτος στην κοινωνία και θέτει ζήτημα άδικης διανομής του. Η διανομή είναι αυτή που οφείλει να αλλάξει και μάλιστα είναι και η μόνη που μπορεί να αλλάξει γιατί η παραγωγή διέπεται από φυσικούς νόμους σταθερούς και αναλλοίωτους στο βάθος των χρόνων. Τέλος, και ο Marx τοποθετείται στο ζήτημα της πτώσης του ποσοστού κέρδους αλλά η θεωρία του για την αιτία των οικονομικών κρίσεων στις οποίες αρχίζει να διακρίνει μια περιοδικότητα, (δεν είναι τυχαίο ότι έζησε πολλές επαναλαμβανόμενες κρίσεις) είναι πιο σύνθετη και δεν μπορεί να καταταχτεί απόλυτα στη θεωρία αυτή. Βέβαια, το ποσοστό κέρδους για τον Marx όντως μειώνεται στην προσπάθεια των καπιταλιστών να αυξήσουν το κέρδος και να ενισχυθεί η θέση τους έναντι των ανταγωνιστών τους. Πρόκειται για μεγάλη αντίφαση η οποία ο ίδιος θεωρεί πως δεν γίνεται να αλλάξει γιατί είναι σύμφυτη με τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος. Όμως η πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους είναι μία από τις αιτίες εμφάνισης κρίσεων. Η τεχνολογία και η υπεραξία παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάλυσή του. Αυτή καταλήγει σε πρόταση για ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος το οποίο είναι από τη φύση του εκμεταλλευτικό όμως δεν είναι αέναο. Εμφανίστηκε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και μπορεί να αλλάξει. Οι σχέσεις παραγωγής δεν είναι για τον Marx εκ φύσεως δοσμένες όπως συμβαίνει με τον Mill. Η εκμετάλλευση αρχίζει στη φάση της παραγωγής προϊόντων -κατά την οποία ολοένα και μεγαλώνει η υπεραξία του εργάτη, επομένως και η εκμετάλλευσή του- και απλά αντανακλάται στις διαφορές στη διανομή των προϊόντων. Το ποσοστό κέρδους είναι ένα στοιχείο που ενώνει τους

παραπάνω στο ζήτημα της κρίσης όμως για την ανάπτυξη ο κάθε ένας τοποθετείται διαφορετικά. Ο Smith, αναφέρει την τεράστια σημασία της οργάνωσης των παραγωγικών μονάδων οι οποίες εξειδικεύουν την εργασία και έτσι παράγεται πλούτος που συσσωρεύεται, επανεπενδύεται και οδηγεί σε νέο πλούτο. Ο Ricardo, συμφωνεί με τον κομβικό ρόλο της συσσώρευσης στη διαδικασία αύξησης του πλούτου και του ρόλου της τεχνολογίας στην πορεία αυτή. Όμως, θέτει προβληματισμούς για το κατά πόσο είναι εφικτό να βελτιώνεται η οικονομική κατάσταση όλων των τάξεων ταυτόχρονα, θέση που πηγάζει από τη θεωρία του για την αξία των αγαθών. Ο Μαρξ τονίζει την ανάγκη των καπιταλιστών να κυνηγούν διαρκώς το μέγιστο κέρδος με τη βοήθεια της τεχνολογίας και με την εκμετάλλευση των εργατών. Η ανάγκη αυτή δημιουργείται λόγω της θέσης τους στην παραγωγή. Αναλυτικότερα, οι θεωρίες τους για την ανάπτυξη αλλά και την κρίση είναι οι ακόλουθες:

3.1.1 Adam Smith. Ο Smith (1723-1790) ήταν οικονομολόγος που έζησε την εποχή του προβιομηχανικού καπιταλισμού, εποχή που το εμπόριο ήταν σε άνοδο, η Γαλλική Επανάσταση ήταν προ των πυλών και η Βιομηχανική Επανάσταση βρισκόταν σε εξέλιξη.

Ο Smith σε αντίθεση με την άποψη του Say για το άτοπο της υπερβάλλουσας προσφοράς, θεωρεί ότι οι καπιταλιστές στην προσπάθειά τους να καλύψουν τη ζήτηση και στο κυνήγι του κέρδους, είναι δυνατόν να δημιουργούν ανισορροπίες πρόσκαιρες αλλά επαναλαμβανόμενες γιατί διαρκώς θα εξισοροποιούνται αλλά δεν θα εξαλείφονται. (Zamagni & Screpanti, 2004)

3.1.1. α. Υποστηρικτής της αστικής τάξης. Καθηγητής ο ίδιος στη Γλασκόβη, σε μια εποχή όπου δεν έχουν εμφανιστεί ακόμα οι μονοπωλιακοί όμιλοι με τη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα αλλά κυριαρχούν οι μικρές επιχειρήσεις βρίσκει το οικονομικό σύστημα σε διαρκή ανοδική πορεία, γεγονός που δεν φέρνει στο προσκήνιο της συζήτησης την έννοια του οικονομικού κύκλου και ταυτόχρονα τον εμποδίζει να δει ότι στο μέλλον το ίδιο το σύστημα θα γεννούσε δυνάμεις με αντίθετα συμφέροντα και θα διαταρασσόταν η ισορροπία. Η θεωρία του προϋποθέτει ότι η Αγγλία του 18^{ου} αιώνα θα μείνει πάντα ίδια ποιοτικά παρόλη την ποσοτική της αύξηση. (Heilbroner, 1953/2000)

Για τον Smith, η σκέψη του οποίου προερχόταν από το γεγονός ότι η Αγγλία ήταν μια χώρα με αναπτυσσόμενο εμπόριο, η αξία πηγάζει από την εργασία και όχι από

τη φύση. Σε αυτό το σημείο φαίνεται και η διαφορά του με τους φυσιοκράτες. Λόγω της θέσης του αυτής συντάσσεται με την τότε ανερχόμενη αστική τάξη και τα συμφέροντά της γιατί μέσω αυτής υποστηρίζει ότι θα έρθει η ανάπτυξη και η ευημερία για όλο το έθνος. Το 1776 εκδίδει το πιο γνωστό έργο του «Πλούτος των Εθνών», σύγγραμμα στο οποίο υπερασπίζεται την ελεύθερη αγορά και εμφανίζεται υπέρμαχος του *laissez-faire*, καθώς και της εξειδίκευσης και της συσσώρευσης που θα αυξήσουν τη συνολική παραγωγή και τον πλούτο. Λέγοντας πλούτο εννοεί τα προϊόντα που παράγουν και καταναλώνουν οι άνθρωποι και όχι το χρυσό, τους θησαυρούς και τις βασιλικές περιουσίες. Με τη θέση του αυτή έρχεται σε αντίθεση με τους μερκαντιλιστές. Για να αυξηθεί η παραγωγή και ο πλούτος θεωρεί ότι χρειάζεται απόθεμα και για να γίνει αυτό πρέπει να αυξηθεί η παραγωγική έναντι της μη παραγωγικής εργασίας. Παραγωγική είναι η εργασία για την παραγωγή αγαθών και μη παραγωγική η παροχή υπηρεσιών πχ. το οικιακό προσωπικό. Η ελευθερία του εμπορίου, θεωρία που υποστήριξε, αντιτίθεται πάλι στις μερκαντιλιστικές θεωρίες της εποχής και τους περιορισμούς που αυτές επέβαλαν τόσο στο εμπόριο όσο και στη βιομηχανία και έμπαιναν, σύμφωνα με τον ίδιο, εμπόδιο στον ανταγωνισμό. Η κοινωνία βέβαια την οποία προτείνει και υπερασπίζεται δεν είναι τέλεια, τα προϊόντα διανέμονται στα άτομα άνισα και υπάρχει ταυτόχρονα πλούτος και φτώχεια. (Heilbroner, 1953/2000)

3.1.1.β Το αόρατο χέρι της οικονομίας. Ο Smith, προσπαθεί να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο το κυνήγι του προσωπικού συμφέροντος κάθε ανθρώπου χωριστά μπορεί να οδηγήσει μια ολόκληρη κοινωνία σε συνοχή χωρίς αντιπαραθέσεις. Η απάντηση βρίσκεται στους νόμους της αγοράς και στο «αόρατο χέρι» που την κινεί. Αυτά ευθύνονται για την ταυτόχρονη ικανοποίηση των συμφερόντων όλων των ανθρώπων και άρα για την ισορροπία. Ο ανταγωνισμός έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή προϊόντων επιθυμητών από το σύνολο τα οποία θα παραχθούν σε τιμές που θα είναι διατεθειμένοι οι από τη μία οι καταναλωτές να αγοράσουν και από την άλλη οι παραγωγοί να πουλήσουν. Έτσι, αποκλείεται η κερδοσκοπία γιατί σε περίπτωση που κάποιος αγοραστής πουλήσει σε υψηλή τιμή τότε οι καταναλωτές θα αρνηθούν να αγοράσουν και θα στραφούν σε άλλον αγοραστή. Επιπλέον, στην αγορά εργασίας, αν κάποιος αρνηθεί να πληρώσει τους εργάτες του όσο πληρώνουν οι υπόλοιποι καπιταλιστές τότε θα μείνει χωρίς εργάτες. Εκτός όμως από τις τιμές και τους μισθούς, ο ανταγωνισμός ρυθμίζει και τις παραγόμενες ποσότητες. Στην περίπτωση υπερβάλλουσας παραγωγής του ενός αγαθού σε σχέση με τη ζήτηση, θα

μειώνεται η τιμή του και το αντίθετο. Αυτό με τη σειρά του θα οδηγεί τις επιχειρήσεις να μειώσουν την παραγωγή του αγαθού αυτού και να στραφούν στην παραγωγή άλλων που εκείνη τη στιγμή έχουν μικρότερη παραγωγή σε σχέση με τη ζήτηση και άρα αυξημένη τιμή και κέρδη. Συνέπεια των παραπάνω θα είναι η ισορροπία στην τιμή και την ποσότητα των αγαθών αλλά και στα κέρδη και στους μισθούς. Τα προσωπικά λοιπόν συμφέροντα εξισορροπούνται μέσω των νόμων της αγοράς. Για αυτό και ο Smith υποστηρίζει την ελευθερία και την μη παρέμβαση στην αγορά. Είναι αντίθετος στους περιορισμούς των εισαγωγών και στις επιδοτήσεις των εξαγωγών, αντίθετος σε νόμους για την προστασία της βιομηχανίας από τον ανταγωνισμό και αντίθετος στις δημόσιες δαπάνες για μη παραγωγικούς σκοπούς. Τα μονοπώλια είναι εχθρός του συστήματος του Smith γιατί παρεμποδίζουν την ελεύθερη αγορά. Οτιδήποτε παρεμβαίνει στην αγορά αποβαίνει σε βάρος του πραγματικού πλούτου του έθνους. (Heilbroner,1953/2000)

3.1.1.γ Συσσώρευση και καταμερισμός εργασίας. Υπάρχουν δύο στοιχεία που βοηθούν στην άνοδο της παραγωγικότητας και άρα στη μεγέθυνση της οικονομίας. Πρώτο στοιχείο είναι ο νόμος της συσσώρευσης και δεύτερο ο καταμερισμός της εργασίας. Για τον Smith, η κοινωνία μπορεί διαρκώς να αναπτύσσεται και το μόνο εμπόδιο στη μεγέθυνση της αγοράς είναι γεωγραφικής φύσεως. Η αιτία της ανάπτυξης βρίσκεται στη συσσώρευση. Από τη στιγμή που οι καπιταλιστές συσσωρεύουν, θα χρησιμοποιήσουν τις αποταμιεύσεις αυτές για να παράγουν μηχανήματα. Έτσι θα αυξηθεί η παραγωγή και άρα και η ζήτηση για εργάτες. Θεωρείται δηλαδή δεδομένο ότι η αποταμίευση οδηγεί σε επένδυση. Βέβαια, οι μισθοί των εργατών θα αυξάνονται γιατί όταν αυξάνεται η ζήτηση για εργάτες, θα αυξηθεί και η τιμή τους με αποτέλεσμα να μειώνονται τα κέρδη τα οποία κέρδη όμως είναι η πηγή της συσσώρευσης. Επομένως η συσσώρευση έχει όρια. Αυτό όμως διορθώνεται με το νόμο του πληθυσμού. (Heilbroner,1953/2000)

Στο θέμα της συσσώρευσης σημαντικός όπως προαναφέρθηκε είναι ο ρόλος των κερδών. Το ερώτημα είναι από πού πηγάζουν τα κέρδη έτσι ώστε να μπορεί να επιτευχθεί η ανάπτυξη. Η απάντηση βρίσκεται στη διαφορά ανάμεσα στην εργασία και την αξία. Λέει ο ίδιος: «Η πραγματική **τιμή** κάθε πράγματος είναι ο μόχθος και η δυσκολία απόκτησής του» όμως η **αξία** ενός εμπορεύματος είναι «ακριβώς ίση με την ποσότητα εργασίας που χάρη σε αυτή μπορούν να αγοράσουν ή να εξουσιάσουν» Φαίνεται λοιπόν η διαφορά στην εργασία που είναι ενσωματωμένη στα παραγόμενα

αγαθά και στην εργασία που απαιτείται για να μπορέσει ένα εμπόρευμα να ανταλλαχθεί. Η τελευταία είναι μεγαλύτερη γιατί περιλαμβάνει το κέρδος και τη γαιοπρόσοδο. Επομένως, αυτή είναι και η βασική αιτία ύπαρξης πλεονάσματος και συσσώρευσης κεφαλαίου. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Το δεύτερο στοιχείο που οδηγεί στη μεγέθυνση είναι ο καταμερισμός της εργασίας. Ο καταμερισμός απλοποιεί τις εργασιακές δραστηριότητες. Με τον καταμερισμό επίσης, οι εργασίες υποδιαιρούνται και κάθε άνθρωπος κάνει μια συγκεκριμένη στην οποία γίνεται ολοένα και πιο ικανός γιατί αναπτύσσει δεξιότητες, μπορεί να αποδώσει περισσότερο αντί να κάνει δουλειές στις οποίες δεν αποδίδει στον ίδιο βαθμό, αλλά και να ανακαλύψει νέες εφευρέσεις που θα κάνουν πιο γρήγορη την παραγωγή ή ακόμα και θα τη βελτιώνουν. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Παράλληλα, τονίζεται μέσα από το έργο του ο σημαντικός ρόλος που παίζει ο βιοτεχνικός τομέας στην αύξηση του ρυθμού παραγωγικότητας και άρα και της μεγέθυνσης γιατί σε αυτόν τον τομέα υπάρχει δυνατότητα μεγαλύτερης εξειδίκευσης εξαιτίας της μεγαλύτερης δυνατότητας για εξειδίκευση στα προϊόντα αυτά αλλά και εξαιτίας της δυνατότητας για μεγαλύτερο ποσοστό εισοδήματος στον κλάδο αυτό. (Deane, 1978)

Χαρακτηριστικά για το θέμα του καταμερισμού αναφέρει ο Smith στον «Πλούτο των Εθνών» το περιβόητο παράδειγμα με την καρφίτσα : Ας πάρουμε ένα παράδειγμα ενός κλάδου πολύ μικρής σημασίας, της κατασκευής καρφιτσών- ενός κλάδου που ο καταμερισμός εργασίας έχει επισημανθεί πολύ συχνά. Ένας εργάτης που δεν είναι εκπαιδευμένος σε αυτή τη δουλειά (την οποία ο καταμερισμός έχει καταστήσει διαφορετικό επάγγελμα) ούτε έχει εξοικειωθεί με τη χρήση του εξοπλισμού που χρησιμοποιείται σε αυτή (την εφεύρεση του οποίου έχει πιθανώς προκαλέσει ο ίδιος ο καταμερισμός εργασίας), θα μπορούσε να παράγει, μετά βίας ίσως, καταβάλλοντας εξαιρετική προσπάθεια, μια καρφίτσα την ημέρα και ασφαλώς δεν θα μπορούσε να παράγει είκοσι. Ωστόσο, με τον τρόπο που εκτελείται σήμερα αυτή η εργασία, όχι μόνο ως σύνολο αποτελεί ένα ιδιαίτερο επάγγελμα, αλλά υποδιαιρείται η ίδια σε επιμέρους παρακλάδια, η πλειονότητα των οποίων συνιστά ιδιαίτερα επαγγέλματα. Ένας άνθρωπος τραβάει το σύρμα, ένας άλλος το ισιώνει, ένας άλλος το κόβει, ένας τέταρτος το κάνει αιχμηρό, ένας άλλος το τροχίζει στην κορυφή για να διαμορφώσει την κεφαλή. Η κατασκευή της κεφαλής απαιτεί δύο ή τρεις διακριτές κατεργασίες. Η τοποθέτησή της είναι μια ιδιαίτερη εργασία, η επιμετάλλωσή της είναι μια διαφορετική. Ακόμα και η τοποθέτησή της σε χαρτί αποτελεί μια ξεχωριστή εργασία και με αυτό τον τρόπο, η σημαντική αυτή εργασία υποδιαιρείται σε περίπου δεκαοκτώ διακριτές διεργασίες, οι οποίες σε ορισμένα εργαστήρια εκτελούνται όλες από διακριτά χέρια, ενώ σε κάποια άλλα το ίδιο το άτομο επιτελεί δύο ή τρεις διεργασίες. Έχω συναντήσει ένα μικρό εργαστήριο αυτού του είδους, όπου απασχολούνταν μόνο δέκα άνθρωποι και όπου, κατά συνέπεια, μερικοί από αυτούς εκτελούσαν δύο ή τρεις διεργασίες. Παρόλο όμως που ήταν πολύ φτωχοί και κατά συνέπεια δεν διέθεταν τον αναγκαίο εξοπλισμό, ήταν σε θέση, όταν κατέλαβαν προσπάθεια, να παράγουν περί τις

δώδεκα λίβρες καρφίτσες την ημέρα. Σε μια λίβρα περιέχονται περισσότερες από τέσσερις χιλιάδες καρφίτσες μεσαίου μεγέθους. Επομένως, τα δέκα αυτά άτομα μπορούσαν να παράγουν περισσότερες από 48.000 την ημέρα. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι κάθε άτομο παράγει το 1/10 των 48.000, δηλαδή 4800 καρφίτσες την ημέρα. Αν όμως είχαν εργαστεί όλοι ξεχωριστά και ανεξάρτητα, χωρίς κανείς από αυτούς να έχει εκπαιδευτεί σε αυτή την ιδιαίτερη εργασία, ασφαλώς κανείς από αυτούς δεν θα είχε παράγει είκοσι, ίσως μάλιστα ούτε και μία καρφίτσα την ημέρα (Smith, 1776/2010, σ.32)

Τέλος, όπως έχει προαναφερθεί, ο Smith υποστηρίζει ότι οι αστοί είναι το όχημα της ανάπτυξης της οικονομίας. Οι καπιταλιστές είναι οι μόνοι που διαθέτουν παραγωγικό κεφάλαιο και στοχεύουν στην αποταμίευση γιατί θέλουν και να το αυξήσουν. Από την άλλη, οι γαιοκτήμονες και οι εργάτες δεν ενδιαφέρονται για αύξηση του παραγωγικού κεφαλαίου αφού οι πρώτοι δεν έχουν παραγωγικό κεφάλαιο στην κατοχή τους και οι δεύτεροι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για να μπορούν να αποταμιεύσουν. Επομένως ο πλούτος των εθνών θα αυξάνεται όσο αυξάνονται τα κέρδη των καπιταλιστών. Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η διανομή των εισοδημάτων είναι κομβικός για τη μεγέθυνση. (Zamagni & Screpanti, 2004)

3.1.1.δ Η πορεία της ανάπτυξης. Η ανάπτυξη πιθανότατα θα συνεχίζεται όσο το κατά κεφαλήν προϊόν θα είναι μεγαλύτερο από την κατά κεφαλήν κατανάλωση γιατί αυτό θα σήμαινε πλεόνασμα και αυξανόμενη ζήτηση για εργατικό δυναμικό. (Deane, 1978)

Ο Smith υποστηρίζοντας το νόμο του Say θεωρεί ότι δεν υπάρχει αποταμίευση σε φυσιολογικές συνθήκες. Αυτό συμβαίνει γιατί κανένας δεν έχει συμφέρον να προτιμήσει την αποταμίευση σε σχέση με την επένδυση ή την κατανάλωση. (Deane, 1978)

Η ανάπτυξη θα συνεχίζεται αλλά βέβαια, δεν είναι χωρίς όρια. Η φύση θέτει τα όρια για αυτήν. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην εύρεση εκείνων των πολιτικών και όχι τόσο των οικονομικών παραγόντων που θα θέσουν τέλος στην ανάπτυξη. Οι μεταγενέστεροι κλασσικοί, χρησιμοποίησαν τη θεωρία του, ήταν όμως πιο πεσιμιστές από τον ίδιο. Συνολικά, η κλασσική θεωρία έχει ως εξής: Η οικονομία αυξάνεται όσο οι πλουτοπαραγωγικές πηγές είναι άφθονες σε σχέση με τον πληθυσμό, το κεφάλαιο που χρησιμοποιείται για επενδύσεις δεν έχει αξιοποιηθεί πλήρως και η εργατική δύναμη αυξάνεται λόγω ζήτησης. Όμως, ταυτόχρονα, οι μισθοί ανεβαίνουν και έτσι αυξάνεται η προσφορά εργασίας άρα σε βάθος χρόνου οι μισθοί αρχίζουν να μειώνονται πάλι. Όταν οι μισθοί φτάσουν στο επίπεδο του

συνολικού προϊόντος, δηλαδή δεν υπάρχει κέρδος , δεν υπάρχει και κίνητρο για επένδυση. Με μισθούς στο επίπεδο διαβίωσης, σταματάει και η αύξηση του πληθυσμού. Η παραγωγικότητα μπορεί να συγκρατεί λίγο την πτώση αλλά μέχρι ένα σημείο. (Deane, 1978)

Ανεξάρτητα από τη μείωση μισθών ο Smith πίστευε ότι για πολλά χρόνια η εργατική τάξη θα βελτίωνε τη θέση της. Οι μισθοί θα επανέρχονταν στο φυσικό επίπεδο όταν στο μέλλον οι αχρησιμοποίητοι πόροι εξαντλούνταν και θα είχε επιβληθεί ο δυνατότερος καταμερισμός εργασίας. Η ανάπτυξη δηλαδή θα τερματιζόταν όταν η οικονομία είχε επεκτείνει τα όριά της στο μέγιστο μπορούσαν να φτάσουν. Τα όρια αυτά ήταν περιορισμένα λόγω του καταμερισμού εργασίας την οποία ο Smith αντιμετώπιζε ως μια διαδικασία η οποία γινόταν εφάπαξ και δεν ήταν συνεχής. Ο Σμιθ αναφέρει ότι τα διακόσια χρόνια είναι η μεγαλύτερη περίοδος κατά την οποία μια κοινωνία μπορεί να ελπίζει ότι θα ακμάζει. Μετά , ο εργάτης θα επέστρεφε σε μισθό συντήρησης , ο καπιταλιστής σε περιορισμένα κέρδη και μόνο ο γαιοκτήμονας θα μπορούσε να απολαμβάνει ένα κάπως μεγαλύτερο εισόδημα καθώς η παραγωγή τροφίμων θα παρέμενε στα επίπεδα που απαιτούσε ένας μεγαλύτερος , αν και πλέον αριθμητικά στάσιμος, πληθυσμός. (Heilbroner,1953/2000)

3.1.2D. Ricardo(1772-1823) .Η προσέγγιση του Ricardo είναι διαφορετική. Το ποσοστό κέρδους μειώνεται , όμως η αιτία βρίσκεται όχι στον ανταγωνισμό αλλά στη φθίνουσα απόδοση της γης, παρατηρεί δηλαδή ότι τα συμφέροντα αστών και γαιοκτημόνων είναι αντικρουόμενα. Μάλιστα, επειδή τα κέρδη είναι αυτά που θα οδηγήσουν σε επενδύσεις, θεωρεί ότι είναι αναγκαίο να υποστηριχτούν οι κάτοχοί τους έναντι των άλλων τάξεων, αλλιώς βλέπει πολύ κοντινό το ενδεχόμενο του περιορισμού της οικονομικής ανάπτυξης.

3.1.2 α. Γαιοκτήμονες εναντίον των αστών. Ο Ricardo αναπτύσσει τις θεωρίες του την περίοδο του περάσματος από την χειρονακτική εργασία στο εργοστάσιο. Γεννήθηκε στο Λονδίνο, μέλος μιας οικογένειας τραπεζιτών. Παρατηρώντας τη σύγκρουση των γαιοκτημόνων με την αστική τάξη συμπέρανε ότι οι γαιοκτήμονες αυξάνουν τις τιμές των σιτηρών με αποτέλεσμα να μειώνονται τα κέρδη των καπιταλιστών και η ικανότητα μεγέθυνσης της οικονομίας γεγονός το οποίο ήταν ενάντια στο γενικό συμφέρον και αυτό τον έβρισκε αντίθετο. (Rubin,1929/1993)

Αντιτέθηκε στην άποψη του Smith περί διαρκούς ανάπτυξης και προέβλεψε το τέλος της προόδου. Στο έργο του διακρίνει την κοινωνία σε τάξεις και υποστήριξε ότι δεν ευνοούνται πάντα όλες οι τάξεις. Οι βιομήχανοι και οι γαιοκτήμονες βρίσκονται σε σύγκρουση και οι δεύτεροι νοιώθουν ότι απειλούνται από την άνοδο των πρώτων. Όσοι εργάζονται , με βάση τον Ricardo, δεν αμείβονται για τον κόπο τους. (Heilbroner, 1953/2000)

Η κοινωνία βρίσκεται κατά τον ίδιο σε πορεία ανάπτυξης. Ο αριθμός των εργοστασίων αυξάνεται και άρα ζητούνται περισσότεροι εργάτες. Αυτό, αυξάνει την τιμή της εργατικής δύναμης. Προσωρινά αυξάνονται οι μισθοί αλλά και η προσφορά εργατών. Έτσι βέβαια, σταδιακά ακυρώνεται η αύξηση των μισθών. Όμως καθώς αυξάνεται ο πληθυσμός πρέπει να αυξηθούν τα όρια των καλλιεργειών για να ικανοποιηθούν οι διατροφικές ανάγκες. Η καλλιεργήσιμη γη που θα χρησιμοποιείται θα είναι ολοένα και λιγότερο αποδοτική λόγω στενότητας. Επομένως το κόστος των σιτηρών θα αυξάνεται διαρκώς. Όσο αυξάνεται η τιμή των σιτηρών θα αυξάνεται αναγκαστικά και ο μισθός των εργατών για να μπορούν να αγοράσουν τα σιτηρά αυτά. Κατά συνέπεια αυξάνονται οι μισθοί αλλά και η πρόσοδος των γαιοκτημόνων και αυτό πλήττει τους καπιταλιστές. (Heilbroner,1953/2000)

Επομένως, οι φθίνουσες αποδόσεις από τη μία και ο μηχανισμός του πληθυσμού από την άλλη οδηγούν σε πτώση του ποσοστού κέρδους και την οικονομία σε στασιμότητα. (Μαριόλης, 2006)

Εδώ υπάρχει μια αντίθεση με τη θεωρία του Smith ο οποίος έβλεπε στον καπιταλισμό να βελτιώνεται η θέση όλων των ανθρώπων. Ο Ricardo βλέπει ότι ο εργάτης ζει στο όριο της επιβίωσης , ο καπιταλιστής εργάζεται, αποταμιεύει και επενδύει αλλά το κόστος των μισθών αυξάνεται και τα κέρδη μειώνονται. Ο γαιοκτήμονας από την άλλη ενώ δεν εργάζεται κερδίζει προσόδους. (Heilbroner, 1953/2000)

Για το Ricardo η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους είναι σημαντική για την οικονομική πρόοδο γιατί οι καπιταλιστές επανεπενδύουν τα κέρδη τους και τυχόν μείωση των κερδών οδηγεί σε μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης. Όταν τα κέρδη μειώνονται δεν υπάρχει κίνητρο για επανεπενδύσεις γεγονός που οδηγεί σε στασιμότητα. Στο ερώτημα αν αυτή η στασιμότητα είναι αναπόφευκτη ή όχι η απάντηση είναι ότι μπορεί να την αποτρέψει μόνο η τεχνολογία ή η μείωση της τιμής των αγροτικών προϊόντων έτσι ώστε να μειωθούν οι μισθοί. (Τσουλφίδης, 2008)

Ο Ricardo πήρε θέση στη διαμάχη βιομηχάνων και γαιοκτημόνων. Τάχθηκε υπέρ των πρώτων γιατί θεώρησε ότι είναι ο μοχλός προόδου της κοινωνίας. Αγωνίστηκε ενάντια στο νόμο για τα σιτηρά γιατί εμπόδιζε την ανάπτυξη της βιομηχανίας -αφού εγκλώβιζε κεφάλαια στον αγροτικό τομέα- και έδειξε τα πλεονεκτήματα του ελεύθερου εμπορίου στην εισαγωγή φθηνών σιτηρών. Οι τιμές των σιτηρών ανέβαιναν και άρα αυξάνονταν και τα κέρδη των γαιοκτημόνων. Οι έμποροι εκμεταλλευόμενοι την ευκαιρία άρχισαν να φέρνουν σιτηρά από το εξωτερικό. Οι γαιοκτήμονες όμως έχοντας τον έλεγχο του κοινοβουλίου καταφέρνουν με νόμους να επιβάλλουν δασμούς και να καθορίσουν ένα κατώτατο όριο τιμών για τα εισαγόμενα προϊόντα. Οι κακές σοδειές και ο πόλεμος με το Ναπολέοντα το 1813 γίνονται αιτία να ανέβουν οι τιμές των σιτηρών και το κοινοβούλιο αποφασίζει να ανεβάσει και άλλο τους δασμούς για να τονωθεί η εγχώρια παραγωγή. Οι βιομήχανοι από την άλλη θέλουν φθηνές τιμές στα σιτηρά για να μπορούν να διατηρούν χαμηλούς τους μισθούς. Έτσι, αρχίζουν να αντιδρούν. Ο ίδιος ο Ricardo γράφει ότι «το συμφέρον των γαιοκτημόνων είναι αντίθετο προς τα συμφέροντα κάθε άλλης τάξης στην κοινότητα.» (Heilbroner, 1953/2000)

3.1.2.β Τεχνολογία- Απόδοση γης. Υποστήριξε ότι σημαντικός για την πρόοδο είναι ο ρόλος της τεχνολογίας και ο καταμερισμός της εργασίας. Η τεχνολογία για αυτόν έχει θετικές επιδράσεις και μόνο μεταγενέστερα αναγνώρισε τη ζημιά που προκαλεί στα συμφέροντα των εργατών η υποκατάσταση των εργατικών χεριών από τις μηχανές. (Rubin, 1929/1993)

Στη θεωρία της αξίας το συμπέρασμα του ήταν ότι η αξία των προϊόντων εξαρτάται από την εργασία που χρησιμοποιήθηκε και επομένως οι αλλαγές στην αξία οφείλονται σε αλλαγές στην ποσότητα εργασίας που χρησιμοποιείται στην παραγωγή και στην παραγωγικότητα της εργασίας. Η τεχνολογία λοιπόν βοηθάει στην πτώση της τιμής των βιομηχανικών προϊόντων ενώ αντίθετα ο νόμος της φθίνουσας

απόδοσης των γαιών οδηγεί όπως προαναφέρθηκε σε άνοδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων και σε αύξηση των χρηματικών μισθών με συνέπεια τη μείωση των κερδών γιατί σύμφωνα με το Ricardo για να αυξηθούν τα κέρδη πρέπει να μειωθούν οι μισθοί και το αντίστροφο. (Rubin,1929/1993)

Πιο συγκεκριμένα, τα εμπορεύματα παράγονται ,λόγω καινοτομιών, με λιγότερη εργασία και έτσι οι τιμές τους μειώνονται. Όμως, στον αγροτικό τομέα τα εδάφη δεν είναι εξίσου παραγωγικά. Έτσι, όσο αυξάνεται η παραγωγή χρησιμοποιούνται εδάφη ολοένα και λιγότερο κατάλληλα και η τιμή των σιτηρών ανεβαίνει. Οι χρηματικοί μισθοί θα αυξάνονται χωρίς όμως να αυξάνονται και οι πραγματικοί μισθοί, θα αυξάνεται η πρόσοδος και θα μειώνεται το κέρδος. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε διακοπή της συσσώρευσης και της οικονομικής προόδου. Βέβαια, η θεωρία του έχει κενά. Έχει αποδειχτεί ότι είναι ιστορικό λάθος η άποψη ότι η χρήση των πιο αποδοτικών κεφαλαίων γίνεται νωρίτερα από τα υπόλοιπα, δεν έχει υπολογιστεί η τεχνολογική πρόοδος στην διαμόρφωση των τιμών των σιτηρών και η πρόσοδος δεν αυξάνει μόνο με αύξηση της τιμής των σιτηρών. (Rubin,1929/1993)

3.1.3 John Stuart Mill (1806-1873).

3.1.3.α Το πρόβλημα της διανομής. Παρά το γεγονός ότι ο Mill έζησε σε μια εποχή που ο καπιταλισμός είχε αρχίσει να διαφαίνεται ότι δεν εξασφαλίζει την πλήρη ευημερία των ανθρώπων, γεγονός το οποίο έλαβε υπόψη του και μελέτησε απόψεις που κατέκριναν το σύστημα όπως αυτές των οπαδών του Sismondi, δεν τάχθηκε ποτέ με την εργατική τάξη και τα συμφέροντά της. Ενώ λοιπόν κατέκρινε το γεγονός ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν επιφέρει απαραίτητα ευημερία στους πολίτες, η λύση που προτείνει δεν είναι μια άλλη κοινωνία αλλά αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στον σοσιαλισμό και σε ένα διαφορετικό πιο δίκαιο καπιταλισμό. (Rubin,1929/1993)

Θεωρούσε πιθανή μια οικονομική ύφεση γιατί πίστευε ότι δεν είναι εφικτό να αυξάνεται ο πλούτος διαρκώς, αντίθετα κάποια στιγμή θα επέρχεται η στασιμότητα. (Κατσαρός, 2010)

Η ανάπτυξη από την άλλη μπορεί να βασίζεται στην βιομηχανική παραγωγή και όχι στην αγροτική. Η δεύτερη λειτουργεί με όρια και μειωμένα έσοδα. Γενική υπερπαραγωγή για το Mill δεν μπορεί να υπάρξει στη διάρκεια της ανάπτυξης, μόνο υπερπαραγωγή σε μεμονωμένα προϊόντα και άρα μικρές οικονομικές διακυμάνσεις. (Peet & Hartwick, 2009)

Αποδέχεται την άποψη των υπόλοιπων κλασικών για μείωση του ποσοστού κέρδους όμως δεν προβληματίζεται ιδιαίτερα για αυτό γιατί υποστηρίζει ότι η θυσία της κατανάλωσης που θα οδηγήσει στη συσσώρευση σταδιακά μειώνεται και η διαρκής συσσώρευση θα οδηγήσει σε πλούτο ικανό για να ικανοποιήσει τις ανάγκες. Το πρόβλημα λοιπόν για αυτόν έγκειται στη διανομή του πλούτου και όχι στην παραγωγή του που αν και στάσιμη είναι αρκετή για να ικανοποιήσει τις ανάγκες. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Για τον Mill, οι νόμοι της οικονομίας δεν προέρχονται από τη φύση. Η παραγωγή πλούτου εξαρτάται από φυσικούς παράγοντες, όπως πχ. οι ιδιότητες της ύλης και νόμους ενώ η διανομή οφείλεται στους ανθρώπινους θεσμούς και οι θεσμοί με τη σειρά τους δίνουν κίνητρα στους ανθρώπους επομένως η διανομή είναι αυτή που μπορεί και να αλλάξει. (Backhouse, 2002/2009)

3.1.4 Karl Marx (1818-1883) και κρίσεις υπερπαραγωγής.

3.1.4.α Γενικά. Γερμανός φιλόσοφος και οικονομολόγος, συγγραφέας του «Κεφαλαίου» (1867-1894) στο οποίο ανέπτυξε τη θεωρία του για τις κρίσεις και ανέλυσε την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Από τη συγγραφή βέβαια του βιβλίου του "Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος" (1847-48) διαβάζουμε ήδη για την κρίση :

Οι αστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, οι αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, η σύγχρονη αστική κοινωνία, που δημιούργησε τόσο ισχυρά μέσα παραγωγής και ανταλλαγής, μοιάζει με το μάγο εκείνο που δεν καταφέρνει πια να κυριαρχήσει πάνω στις καταχθόνιες δυνάμεις που ο ίδιος κάλεσε. Εδώ και δεκάδες χρόνια, η ιστορία της βιομηχανίας και του εμπορίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιστορία της εξέγερσης των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων ενάντια στις σύγχρονες σχέσεις παραγωγής, ενάντια στις σχέσεις ιδιοκτησίας, που αποτελούν τους όρους ύπαρξης της αστικής τάξης και της κυριαρχίας της. Αρκεί ν' αναφέρουμε τις εμπορικές κρίσεις που με την περιοδική τους επανάληψη όλο και πιο απειλητικά αμφισβητούν την υπόσταση ολόκληρης της αστικής κοινωνίας. Στις εμπορικές κρίσεις καταστρέφεται τακτικά ένα μεγάλο μέρος όχι μονάχα των έτοιμων προϊόντων, αλλά ακόμα και των παραγωγικών δυνάμεων που ήδη είχαν δημιουργηθεί. Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη προηγούμενη εποχή θα φαινόταν σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται πάλι πίσω σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. Θα έλεγε κανείς ότι ένας λιμός, ένας γενικός καταστροφικός πόλεμος της έκοψε όλα τα μέσα ύπαρξης. Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολλή βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές

δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Και κάθε φορά που οι παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό, φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. Οι αστικές σχέσεις έγιναν πάρα πολύ στενές για να περιλάβουν τα πλούτη που δημιουργήθηκαν απ' αυτές. Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από τη μια μεριά καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από την άλλη, κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς, λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελατώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις. (Marx & Engels, 1848/1998, σ.20-21)

Ο Marx με τις μελέτες του προσπάθησε να εξηγήσει ότι ο καπιταλισμός είναι ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα το οποίο εμφανίστηκε ιστορικά και είναι νομοτέλεια ότι θα καταρρεύσει λόγω των πολλών εσωτερικών του αντιφάσεων. Για να αποδείξει τη θεωρία του για τις αδυναμίες του συστήματος, μελέτησε την τέλεια μορφή του, τον ανταγωνισμό και υποστήριξε πως αν το τέλειο σύστημα έχει κενά και αντιφάσεις, τότε αυτό θα συμβαίνει και με τις υπόλοιπες μορφές (πχ. ατελή καπιταλισμό). Ο ανταγωνισμός, είναι η μορφή του καπιταλισμού που όλα πωλούνται στην αξία τους και δεν μπορεί μια επιχείρηση από μόνη της να καθορίζει την τιμή του προϊόντος. (Heilbroner, 1953/2000)

Για να γίνει κατανοητή η θέση του για την κρίση πρέπει να γίνει αναφορά στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος μιας και οι κρίσεις δεν περιγράφονται ξεχωριστά στο έργο του. Αντίθετα αποτελούν ένα μέρος από την συνολική ανάλυσή του για το καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής.

Τα προϊόντα με βάση τον Marx, παράγονται σε μια οικονομία και καταναλώνονται. Επομένως πρέπει να «αντικατασταθούν» με καινούρια. Η διαρκής αυτή παραγωγή ονομάζεται αναπαραγωγή. Απλή αναπαραγωγή υπάρχει όταν παράγεται ίδια ποσότητα προϊόντων με αυτά που καταναλώθηκαν άρα η συνολική παραγωγή παραμένει σταθερή. Διευρυμένη αναπαραγωγή από την άλλη έχουμε όταν παράγεται ολοένα και περισσότερος όγκος εμπορευμάτων. Απλή δηλαδή αναπαραγωγή έχουμε όταν το επιπλέον εισόδημα που παράγεται, απλά καταναλώνεται από τον κεφαλαιοκράτη. (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1971/2005)

Αντίθετα στη διευρυμένη αναπαραγωγή ένα μέρος του εισοδήματος επανεπενδύεται για να αποφέρει μεγαλύτερο κέρδος. Όταν το κεφάλαιο αυξάνεται, αυξάνονται οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας και μπορεί να αυξηθεί η

παραγωγή. Όταν με τη σειρά της αυξάνεται η παραγωγή τότε μπορεί να αυξηθεί η υπεραξία και άρα το κέρδος των καπιταλιστών. Η υπεραξία και η αύξηση του κέρδους θα αυξήσει πάλι το κεφάλαιο και αυτό με τη σειρά του την παραγωγή και την υπεραξία. (Λιανός Θ,1997)

Η διευρυμένη αναπαραγωγή χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα λόγω του ανταγωνισμού των επιχειρήσεων και της επιθυμίας των καπιταλιστών για διαρκώς μεγαλύτερα κέρδη. (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1971/2005)

3.1.4.β Αξία και αξία χρήσης. Σύμφωνα με τον Marx, κάθε εμπόρευμα (δηλαδή το προϊόν που παράγεται για να πουληθεί μέσω της αγοράς) έχει δύο αξίες. Την αξία χρήσης και την αξία. Η αξία χρήσης περιλαμβάνει όλες τις ιδιότητες του αγαθού ενώ η αξία του εμπορεύματος εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής του και περιλαμβάνει την εργασία των ανθρώπων που εργάστηκαν για αυτό. Η αξία υποστήριξε ότι προκύπτει από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή κάποιου αγαθού. (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ,1971/ 2005)

Βέβαια, στην παραγωγή ενός εμπορεύματος χρησιμοποιούνται και πρώτες ύλες , μηχανήματα και εργαλεία δηλαδή κεφάλαιο. Η αξία του κεφαλαίου ή μέρος της μεταφέρεται στο νέο εμπόρευμα. Η νέα αξία περιλαμβάνει βέβαια την εργασία που χρησιμοποιήθηκε, την οποία ο Marx ονόμασε ζωντανή εργασία, αλλά και την αξία από το κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε και ενσωματώθηκε στο εμπόρευμα την οποία ονόμασε νεκρή εργασία. Κάθε εμπόρευμα έχει τιμή η οποία δεν είναι τίποτα άλλο από την χρηματική έκφραση της αξίας. (Λιανός Θ,1997)

Επομένως, όταν όλα τα προϊόντα πωλούνται στην αξία τους πρέπει να μελετηθεί η πηγή του κέρδους για τον κάθε καπιταλιστή.

3.1.4.γ Εργασία και Εργατική Δύναμη. Ο Marx ορίζει την εργατική δύναμη ως εμπόρευμα. Λέγοντας εργατική δύναμη εννοεί τις πνευματικές και φυσικές ικανότητες που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος στην παραγωγή. Η εργατική δύναμη στον καπιταλισμό είναι εμπόρευμα γιατί πωλείται και αγοράζεται. Η εργασία από την άλλη είναι η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης. (Λιανός,1997)

Η αξία της εργατικής δύναμης θα είναι αντίστοιχη με τις ώρες εργασίας που απαιτούνται για τη συντήρηση του ίδιου του εργάτη, η κοινωνικά αναγκαία εργασία δηλαδή που απαιτείται για την αναπαραγωγή του. Πιο συγκεκριμένα, οι ώρες που απαιτούνται για να αποκτήσει όλα τα απαραίτητα για τη διαβίωσή του. Ο εργάτης

όμως δεν δουλεύει μόνο τόσες ώρες αλλά περισσότερες. Στις επιπλέον αυτές ώρες δημιουργεί επιπλέον αξία.

Εδώ ο Marx κάνει και το διαχωρισμό των ωρών εργασίας του εργάτη. Από τη μια, οι ώρες που απαιτούνται για να αναπαραχθεί η εργατική δύναμη ονομάζονται «αναγκαία εργασία» ενώ οι υπόλοιπες που δημιουργούν αξία ονομάζονται υπερεργασία. Το άθροισμα της υπερεργασίας και της αναγκαίας εργασίας αποτελούν την εργάσιμη μέρα. (Marx,1867/1963)

Στον παραπάνω διαχωρισμό βρίσκεται η πηγή του κέρδους. Το κέρδος προκύπτει από αυτή τη διαφορά ανάμεσα στην αξία και την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης είναι δηλαδή αποτέλεσμα της απλήρωτης εργασίας του εργάτη, της υπεραξίας. Έτσι, παρότι τα προϊόντα πωλούνται στην αξία τους λόγω του πλήρους ανταγωνισμού που έχει υποτεθεί ότι βρισκόμαστε, προκύπτει κέρδος για τον καπιταλιστή. Το κέρδος δηλαδή οφείλεται στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τους καπιταλιστές, ιδιοκτησία που τους δίνει τη δυνατότητα να εκμεταλλεύονται τους εργάτες.

Η εκμετάλλευση αυτή μπορεί να μετρηθεί με το ποσοστό υπεραξίας το οποίο είναι ο λόγος της υπεραξίας προς την αξία της εργατικής δύναμης. Έστω δηλαδή ότι ένας εργάτης στο οκτάωρο που εργάζεται μπορεί και βγάζει τα προς το ζην σε έξι ώρες και δουλεύει τις υπόλοιπες δύο για τον εργοδότη του. Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι 2/6. Στόχος του καπιταλιστή είναι προφανώς να αυξάνει όσο το δυνατόν περισσότερο το ποσοστό υπεραξίας. (Λιανός Θ,1997)

Αν 100 εργάτες εργάζονται κάθε μέρα παράγοντας ίδιο μέγεθος υπεραξίας και αναγκαίας εργασίας, τότε το ποσοστό της υπεραξίας $υ/μ = 100\%$ Όταν λέμε ποσοστό υπεραξίας εννοούμε τη σύγκρισή της με το μεταβλητό κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα το ποσοστό υπεραξίας μας δείχνει την αναλογία με την οποία αξιοποιείται το μεταβλητό κεφάλαιο. Το ποσοστό βέβαια της υπεραξίας δεν είναι ίδιο με το ποσοστό κέρδους ($υ/κ$), το τελευταίο εξαρτάται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου. Έχοντας υποθέσει ότι υπάρχει ίδιος βαθμός εκμετάλλευσης για τους εργαζόμενους, το ποσοστό κέρδους διαφέρει και μάλιστα μειώνεται -με σταθερό το ποσοστό υπεραξίας- όσο αυξάνεται το σταθερό κεφάλαιο. Αποδεικνύεται ότι στον καπιταλισμό το μεταβλητό κεφάλαιο μειώνεται σε σχέση με το σταθερό, όσο αυξάνεται η παραγωγή. (Marx,1867/1963)

Τα ποσοστά κέρδους σε διαφορετικούς κλάδους έχουν την τάση να εξισώνονται σε ένα γενικό ποσοστό. Στην αρχή τα κεφάλαια που βρίσκονται σε

διαφορετικούς κλάδους έχουν διαφορετική οργανική σύνθεση και έτσι παράγουν διαφορετικές ποσότητες υπεραξίας και άρα και διαφορετικά ποσοστά κέρδους. Με τον ανταγωνισμό αυτά εξισώνονται σε ένα μέσο όρο όλων αυτών των ποσοστών κέρδους. Το κέρδος αυτό ονομάζεται μέσο κέρδος. Το κεφάλαιο μπορεί στα πλαίσια του ανταγωνισμού να μετακινείται από κλάδο σε κλάδο μέχρι να βρει την απασχόληση που θα δώσει το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

3.1.4.δ Αναρχία στην παραγωγή. Στόχος των επιχειρήσεων στον καπιταλισμό είναι να παράγουν όσο το δυνατόν περισσότερο για να αποκομίσουν κέρδος. Επιπλέον, δεν υπάρχει στον καπιταλισμό κάποιο πλάνο με βάση το οποίο να αναπτύσσεται η παραγωγή. Αντίθετα, υπάρχει αναρχία και κάθε επιχείρηση παράγει με σκοπό το μέγιστο κέρδος της.

Αναρχία στην παραγωγή βέβαια δε σημαίνει χάος αλλά ότι δεν υπάρχει συντονισμός στην οικονομική δραστηριότητα και σχεδιασμός στην παραγωγή. Κάθε καπιταλιστής παράγει με στόχο το δικό του συμφέρον αλλά όλοι μαζί με τις ενέργειές τους επηρεάζουν το οικονομικό σύστημα. Κάποια στιγμή αυτή η αναρχία οδηγεί σε υπερπαραγωγή εμπορευμάτων επομένως δεν λειτουργεί η μετατροπή του αρχικού χρήματος μέσω της πώλησης εμπορευμάτων σε περισσότερο χρήμα. Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό κέρδους δεν είναι αρκετό για τον καπιταλιστή και έτσι αποσύρει τα κεφάλαιά του για μελλοντική χρήση. Μέρος των χρημάτων δεν επενδύεται και έτσι θα υπάρξουν καπιταλιστές που δε θα μπορούν να βρουν αγοραστές για τα δικά τους εμπορεύματα και μειώνουν την παραγωγή τους. Επομένως, συνεχίζεται η αδυναμία πώλησης εμπορευμάτων. Πρόκειται για κύκλο που κάποια στιγμή μεγεθύνεται τόσο πολύ που αγκαλιάζει όλη την οικονομία και τότε μιλάμε για γενική υπερσυσσώρευση. (Λιανός Θ,1997)

3.1.4.ε Συσσώρευση Κεφαλαίου. Τα εμπορεύματα που παράγονται κατά την διαδικασία της παραγωγής, πωλούνται έτσι ώστε να μετατραπούν σε χρήμα και το χρήμα αυτό να μετατραπεί πάλι σε κεφάλαιο. Η μετατροπή αυτή μέρους της υπεραξίας σε κεφάλαιο ονομάζεται συσσώρευση. (Marx,1867/1963) Για να βάλει σε λειτουργία ο κεφαλαιοκράτης την υπεραξία αυτή χρειάζεται ή να προσλάβει εργάτες ή να εντατικοποιήσει την εργασία των ήδη υπαρχόντων εργατών.

Ο καπιταλιστής λειτουργεί στα πλαίσια του ανταγωνισμού και έτσι προσπαθεί να αυξήσει όσο το δυνατόν περισσότερο το κέρδος του για να το

επαναχρησιμοποιήσει στην παραγωγή. Στην παραγωγική διαδικασία χρησιμοποιεί σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο. Σταθερό είναι το κεφάλαιο του οποίου η αξία μεταφέρεται στο προϊόν που παράγεται και μεταβλητό αυτό που δημιουργεί καινούρια αξία. Για να αυξηθεί λοιπόν το κέρδος πρέπει να αυξηθεί η εκμετάλλευση του εργάτη ή να μειωθεί η ποσότητα εργατών που χρησιμοποιούνται. Αν μειωθεί το μεταβλητό κεφάλαιο αλλά ταυτόχρονα αυξηθεί το ποσοστό υπεραξίας μπορεί η μάζα της υπεραξίας να παραμείνει σταθερή. Δηλαδή, είναι δυνατό να μειώνεται το μεταβλητό κεφάλαιο αλλά να παραμένει η υπεραξία σταθερή γιατί αυξάνεται η εκμετάλλευση των εργατών ή αυξάνονται οι ώρες εργασίας. Όμως η εργάσιμη μέρα έχει κάποια όρια (24 ώρες) Επομένως η επιλογή για αύξηση της υπερεργασίας δεν είναι απεριόριστη ενώ παραμένει η επιλογή της μείωσης του αριθμού των εργατών γεγονός που έρχεται σε αντίφαση με την τάση του κεφαλαίου να αυξάνει τη μάζα υπεραξίας που παράγεται. Αντίθετα, με δεδομένο το ποσοστό υπεραξίας αλλά και την αξία της εργατικής δύναμης, αν αυξάνεται το μεταβλητό κεφάλαιο τότε αυξάνεται και η υπεραξία που παράγεται. Για να αυξηθεί η υπεραξία πρέπει να μειωθεί το κομμάτι της ημέρας που αναλογεί στην αναγκαία εργασία και να αυξηθεί αυτό που αναλογεί στην υπερεργασία. Όμως για να γίνει αυτό χρειάζεται -εφόσον ο μισθός του εργάτη πρέπει να αντιστοιχεί στην αξία της εργατικής δύναμης- να μειωθεί η αξία της εργατικής δύναμης και αυτό μπορεί να συμβεί μόνο με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.(δεδομένης της υπόθεσης ότι όλα τα εμπορεύματα άρα και η εργατική δύναμη πωλούνται στην αξία τους). Αυτή η υπεραξία ονομάζεται σχετική υπεραξία. Η αξία των εμπορευμάτων μειώνεται όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα γιατί όσο πιο λίγος είναι ο χρόνος εργασίας που χρειάζεται για να παραχθούν τόσο πιο μικρή είναι η αξία τους. Αντίθετα όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα, αυξάνεται η σχετική υπεραξία.(Marx,1867/1963) Άρα τα εμπορεύματα όσο πιο μικρή αξία έχουν , τόσο πιο μεγάλη σχετική υπεραξία περιέχουν.

3.1.4.στ Νόμος της πτωτικής Τάσης του Μέσου Ποσοστού Κέρδους. Στην πορεία αύξησης της παραγωγής λειτουργεί ο νόμος της πτωτικής τάσης του κέρδους γιατί αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Ο καπιταλιστής στην προσπάθεια να αυξήσει το κέρδος θα αυξήσει το σταθερό του κεφάλαιο και θα εφαρμόσει τεχνολογικές καινοτομίες στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό γίνεται γιατί πρέπει να μειώσει το κόστος αλλά και γιατί χρειάζεται

μεταβλητό κεφάλαιο για να βάλει σε λειτουργία το διαρκώς αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο που εισέρχεται στην παραγωγική διαδικασία. Στην περίπτωση που το σταθερό κεφάλαιο αυξάνεται περισσότερο από τους εργάτες, θα αυξάνεται η ζήτηση για εργάτες. Χρειάζονται επιπλέον εργατικά χέρια. Από την άλλη, ο πληθυσμός δεν είναι τόσο εύκολο να αλλάξει σε βραχυχρόνιο επίπεδο. Κάποια στιγμή λοιπόν οι εργατικοί μισθοί θα αυξηθούν ως αποτέλεσμα της σχετικά περιορισμένης προσφοράς εργασίας και κατά συνέπεια θα μειωθεί η υπεραξία, το συνολικό κέρδος καθώς και το ποσοστό κέρδους. Με τον τρόπο αυτό μπαίνουν οι βάσεις για τη διακοπή της συσσώρευσης. (Λιανός Θ,1997)

Η αύξηση των μισθών όμως δεν οδηγεί σε μια μεγάλη κρίση. Αν αυτή η αύξηση οδηγεί σε μείωση της εκμετάλλευσης τότε εμφανίζεται ένας μικρός σε διάρκεια κύκλος, θα ακολουθήσει δηλαδή μια περίοδος ύφεσης. Για να ξεπεραστεί και να συνεχιστεί απρόσκοπτα η συσσώρευση πρέπει να χρησιμοποιηθούν πιο σύγχρονα μηχανήματα με αποτέλεσμα αφενός την αύξηση του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού και την ταυτόχρονη συμπίεση των μισθών στο επίπεδο του μισθού συντήρησης, και με την καταστροφή, αφετέρου, των λιγότερο αποδοτικών κεφαλαίων και την απαξίωση του σταθερού κεφαλαίου, η οποία οδηγεί σε μια μεγαλύτερη συγκεντροποίηση της παραγωγής. (Κεραμίδου, 2017)

Ο στόχος του καπιταλιστή είναι προς την κατεύθυνση της μη διακοπής της συσσώρευσης και για αυτό το λόγο γίνεται από τον ίδιο προσπάθεια μείωσης του κόστους. Είναι ήδη γνωστό ότι δεν υπάρχει δυνατότητα παρέμβασης στην τιμή του προϊόντος. Αντί αυτού λοιπόν γίνεται προσπάθεια αντικατάστασης της ζωντανής με νεκρή εργασία και μέσο επίτευξης του σκοπού αυτού είναι η τεχνολογία. Αυτό θα επιφέρει μείωση του κόστους όμως σε περίπτωση γενίκευσης της βελτίωσης της τεχνολογίας από όλες τις επιχειρήσεις μειώνεται η ζήτηση για εργατικά χέρια γενικά. (Λιανός Θ,1997)

«Ο εργάτης όσο εργάζεται για να παράγει τόσο δημιουργεί τα μέσα εκείνα που οδηγούν σιγά σιγά στην απαξίωσή του. Δημιουργείται έτσι ένας εφεδρικός βιομηχανικός στρατός πάντα έτοιμος να αξιοποιηθεί σε περίπτωση που χρειαστεί σε αγορές που διευρύνονται ή σε νέους κλάδους.» (Marx, 1867/2009)

3.1.4.ζ Καπιταλιστική Κρίση. Όταν λέμε κρίση εννοούμε μια συγκεκριμένη φάση του οικονομικού κύκλου. Πιο συγκεκριμένα οικονομικός κύκλος ονομάζεται η περίοδος από την αρχή μιας κρίσης ως την αρχή της επόμενης κρίσης. Ο κύκλος αποτελείται από τέσσερις φάσεις: Τη φάση της ανόδου που χαρακτηρίζεται από ραγδαία ανάπτυξη παραγωγής και αύξηση τιμών. Τη φάση της ύφεσης η οποία χαρακτηρίζεται από στασιμότητα στην παραγωγή, πιο αργούς ρυθμούς καταστροφής κεφαλαίου, ανεργία και σταθεροποίηση τιμών. Οι δύο αυτές φάσεις εναλλάσσονται μέσα από περιόδους κρίσης και στασιμότητας. Και η ροή του κύκλου είναι η εξής: Άνοδος, κρίση, ύφεση και στασιμότητα. Η κρίση εμφανίζεται με την διακοπή της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου λόγω της υπερπαραγωγής εμπορευμάτων και κεφαλαίου και χαρακτηρίζεται από χρεοκοπίες, αύξηση ανεργίας, τάση μείωσης των τιμών, μείωση μισθών και καταστροφή παραγωγικών δυνάμεων. Τέλος η αναζωογόνηση αρχίζει όταν οι επιχειρήσεις που επέζησαν ξαναμπαίνουν στη διευρυμένη αναπαραγωγή, η παραγωγή αρχίζει να αυξάνεται, οι τιμές αρχίζουν να ανεβαίνουν, τα κέρδη αυξάνονται κλπ. (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1971/2005)

Κατά την αναπαραγωγή, ακριβώς όπως και κατά τη συσσώρευση κεφαλαίου, δεν πρόκειται μόνο για την αντικατάσταση στην παλιά της ή σε μία διευρυμένη κλίμακα (κατά τη συσσώρευση) της ίδιας μάζας αξιών χρήσης, αλλά για την αντικατάσταση της αξίας του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου με το συνηθισμένο ποσοστό κέρδους (υπεραξία). Αν λοιπόν, λόγω κάποιου περιστατικού ή κάποιου συνδυασμού περιστατικών, έπεσαν οι αγοραίες τιμές των εμπορευμάτων (όλων ή των περισσότερων, πράγμα που δεν έχει απολύτως καμία σημασία) πολύ κάτω από τις τιμές κόστους τους, τότε, από τη μια μεριά, θα περισταλεί όσο είναι δυνατό η αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ακόμα περισσότερο όμως ανακόπτεται η συσσώρευση. Η συσσωρευμένη με τη μορφή του χρήματος (σε χρυσό ή τραπεζογραμμάτια) υπεραξία θα μετατρέπεται σε κεφάλαιο μόνο με απώλεια κεφαλαίου. Γι' αυτό βρίσκεται αχρησιμοποίητο με τη μορφή θησαυρού στις τράπεζες ή και με τη μορφή πιστωτικού χρήματος, πράγμα που δεν αλλάζει σε τίποτα την ίδια υπόθεση. Η ίδια ανακοπή της συσσώρευσης θα μπορούσε να σημειωθεί και από αντίθετες αιτίες, αν έλλειπαν οι υλικές προϋποθέσεις της αναπαραγωγής (όπως στην περίπτωση ανατίμησης του σιταριού ή επειδή δεν είχε συγκεντρωθεί αρκετό σταθερό κεφάλαιο σε είδος). Παρουσιάζεται μία στασιμότητα στην αναπαραγωγή, επομένως και στη ροή της κυκλοφορίας. Η αγορά και η πώληση παγώνουν αμοιβαία και το αναπασχόλητο κεφάλαιο εμφανίζεται με τη μορφή του μη χρησιμοποιημένου χρήματος.»Το ίδιο φαινόμενο (και αυτό προηγείται συνήθως των κρίσεων) μπορεί να παρουσιαστεί, αν συντελείται πολύ γρήγορα η παραγωγή του πρόσθετου κεφαλαίου, η δε ξαναμετατροπή του σε παραγωγικό κεφάλαιο ανεβάζει τόσο τη ζήτηση των στοιχείων του, ώστε να μην μπορεί να συμβαδίζει η πραγματική παραγωγή αυτών των στοιχείων, και γι' αυτό ανεβαίνουν οι τιμές όλων εκείνων των εμπορευμάτων που μπαίνουν στο σχηματισμό το κεφαλαίου...(Marx, 1859/2008, σ.575-576)

Η δυνατότητα για την εμφάνιση της κρίσης πηγάζει από το χωρισμό της διαδικασίας ανταλλαγής σε δύο στάδια αυτό της αγοράς και αυτό της πώλησης με τη μεσολάβηση του χρήματος. Αυτή είναι η πρώτη προϋπόθεση που πρέπει να πληρείται για να μπορούν να εμφανιστούν οικονομικές κρίσεις. Αυτό συμβαίνει γιατί πλέον κανείς δεν είναι υποχρεωμένος να αγοράσει επειδή πούλησε. Επιπλέον, αναπτύσσεται η δυνατότητα κρίσης λόγω της λειτουργίας του χρήματος ως μέσου πληρωμής. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

3.1.4.η Συμπερασματικά. Στο οικονομικό σύστημα με βάση τον Marx υπάρχουν δύο κόσμοι που βρίσκονται σε διαρκή αντιπαράθεση μεταξύ τους. Από τη μία βρίσκονται οι καπιταλιστές που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και από την άλλη οι εργάτες που πωλούν την εργατική τους δύναμη στους πρώτους ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν. Οι καπιταλιστές λειτουργούν σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον και πρέπει να προσπαθούν διαρκώς να υπερισχύσουν έναντι των αντιπάλων τους.

Όσο όμως οι καπιταλιστές στον ανταγωνισμό θα θέλουν να αυξήσουν την παραγωγή τους για να αυξήσουν το κέρδος τους, αυτό τους οδηγεί να χρησιμοποιούν μέρος τους κέρδους τους στην παραγωγή, να συσσωρεύουν κεφάλαιο και για το κεφάλαιο αυτό να ζητούν περισσότερα εργατικά χέρια. Έτσι θα δημιουργείται τάση για αύξηση των μισθών. Όμως αυτή θα ξεπεραστεί σύμφωνα με το Marx από τη χρήση μηχανημάτων τα οποία θα αντικαθιστούν τα εργατικά χέρια. Οι εργάτες θα μένουν άνεργοι και αυτό πάλι θα πιέζει τους μισθούς προς τα κάτω, στο μισθό συντήρησης.

Σύμφωνα με τον Marx, ο καπιταλιστής εξασφαλίζει κέρδος μόνο από την εργασία και την υπεραξία της και όχι από τα μηχανήματα. Επομένως, εφόσον σιγά σιγά θα μειώνει τους εργάτες σε σχέση με τα μηχανήματα-και από τη στιγμή που στον ανταγωνισμό όλοι οι καπιταλιστές θα πράξουν το ίδιο- θα μειώνεται και το ποσοστό κέρδους.

Φτάνει επομένως κάποια στιγμή κατά την οποία η παραγωγή δεν είναι κερδοφόρα. Έτσι, οι καπιταλιστές δεν έχουν συμφέρον από τη συνέχισή της και ταυτόχρονα οι άνεργοι εργάτες που έχουν προκύψει μειώνουν το επίπεδο της κατανάλωσης. Προϊόντα μένουν απούλητα και πολλές επιχειρήσεις χρεοκοπούν. Όμως ο Marx θεωρεί ότι από εκεί και πέρα οι εργάτες θα δεχτούν να μειώσουν την αξία της εργατικής τους δύναμης και πολλά μηχανήματα θα αγοραστούν σε τιμές χαμηλότερες από την αξία τους. Σιγά σιγά η κρίση θα ξεπεραστεί, από το ίδιο το

σύστημα όμως πάλι θα μπου οι βάσεις για μια νέα κρίση και ο κύκλος διαρκώς θα επαναλαμβάνεται. Η επανάληψη του φαινομένου δεν θα είναι της ίδιας έντασης αλλά μεγαλύτερης από την προηγούμενη γιατί οι επιχειρήσεις που θα διακόπτουν την λειτουργία τους στην αρχή θα είναι οι μικρές όμως σε ένα βάθος χρόνου θα είναι διαρκώς και μεγαλύτερες με αποτέλεσμα οι συνέπειες από την κατάρρευση μιας μεγάλης επιχείρησης να είναι πιο καταστροφικές από μιας μικρότερης.

Εδώ, ο Marx προβλέπει τον ξεσηκωμό της εργατικής τάξης ενάντια στους καπιταλιστές με αποτέλεσμα την επανάσταση και το τέλος της ατομικής ιδιοκτησίας.

Η δυνατότητα του κράτους να παρέμβει έτσι ώστε να εξισορροπήσει τις αντιθέσεις και τις διαφορές ανάμεσα στους καπιταλιστές και τους εργάτες, για το Marx δεν υφίσταται γιατί το κράτος λειτουργεί ως όργανο των καπιταλιστών.

Οι κρίσεις τελικά αποτελούν δομικό στοιχείο του καπιταλισμού. Είναι κρίσεις υπερπαραγωγής δηλαδή παραγωγής αγαθών τα οποία συσσωρεύονται γιατί οι εργάτες δεν μπορούν να τα αγοράσουν. Οφείλονται στη σχετική υπερπαραγωγή και όχι στην απόλυτη. Κάποια στιγμή η κρίση θα ξεπεραστεί, είναι όμως στη φύση του ίδιου του συστήματος να γεννάει νέες κρίσεις και η περίοδος της ανάπτυξης να είναι περίοδος πάλι συσσώρευσης κεφαλαίου και πλούτου από τους καπιταλιστές και άρα εκμετάλλευσης των εργαζομένων. (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1971/2005)

Τέλος, για το ζήτημα του ρόλου του πιστωτικού συστήματος στην κρίση πρέπει να σημειωθεί ότι για να μπορέσει να στηριχτεί η καπιταλιστική ανάπτυξη χρειάζεται η βοήθεια μέσω πιστώσεων όμως όταν αρχίζουν να εμφανίζονται σημάδια υπερπαραγωγής αρχίζουν να υπάρχουν δυσκολίες στην πίστωση. Εδώ δίνεται και μια απάντηση σε αυτούς που θεωρούν ότι η αιτία της κρίσης βρίσκεται στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και στον υπερβολικό δανεισμό. Η αιτία της κρίσης δεν είναι ο δανεισμός αλλά αντίθετα τα προβλήματα στη βάση της καπιταλιστικής άναρχης παραγωγής προκαλούν τη δυσκολία στην πίστωση που τελικά είναι ένα σύμπτωμα της κρίσης. (Κεραμίδου,2017)

3.2 Υποκατανάλωση

Η έννοια της υποκατανάλωσης δεν εμφανίζεται μόνο στο έργο του Marx. Εκεί βέβαια όπως είδαμε, αναφέρεται από τον ίδιο όμως όχι ως η κύρια αιτία της καπιταλιστικής κρίσης αλλά ως ένας από τους κρίκους της αλυσίδας που σπάει και παύει να λειτουργεί σωστά ως αποτέλεσμα της κύριας αντίθεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και

την εργασία. Ούτε βέβαια εμφανίζεται μόνο στην αντιπαράθεση ανάμεσα στους μαρξιστές οικονομολόγους για το ποια από τις τρεις αιτίες που αναφέρονται στο «Κεφάλαιο» υπερισχύει. Η έννοια της υποκατανάλωσης υπάρχει ήδη στο έργο του Malthus που είναι από τους πρώτους-πριν και από τον Marx που αμφισβητεί το νόμο του Say χωρίς βέβαια να γίνεται αυτό ξεκάθαρο στο έργο του, ίσως και χωρίς να το έχει συνειδητοποιήσει και ο ίδιος. Για τον ίδιο, το πρόβλημα είναι το υψηλό ποσοστό κέρδους που οδηγεί στο να παράγονται αγαθά τα οποία δεν μπορούν να αγοραστούν με τους υπάρχοντες μισθούς και έτσι, οι μόνοι που μπορούν να απεγκλωβίσουν το σύστημα από το αδιέξοδο είναι οι γαιοκτήμονες τους οποίους και υποστηρίζει. Ο Sismondi, είναι και αυτός υπέρμαχος της θεωρίας της υποκατανάλωσης ενώ σε αντίθεση με αυτούς ο Senior, βλέπει στην υποκατανάλωση την αιτία του πλούτου και της ανάπτυξης της κοινωνίας εφόσον οι εγκρατείς καπιταλιστές αντέχουν να μην καταναλώσουν έτσι ώστε να επενδύσουν και να αυξήσουν τον παραγόμενο πλούτο. Ο Κένυς τέλος, υποστηρίζει ότι η έλλειψη ζήτησης από πλευράς καταναλωτών οδηγεί σε μείωση των επενδύσεων και άρα σε ανεργία και σε μειωμένη παραγωγή. Και ο ίδιος λοιπόν με την έννοια της έλλειψης ενεργούς ζήτησης, στην πράξη εννοεί ότι η υποκατανάλωση μπορεί να εξηγήσει την αιτία για τη μεγάλη ύφεση της δεκαετίας του 1930. Ταυτόχρονα όμως, αναφέρει ότι η έλλειψη επενδυτικής δραστηριότητας οδηγεί στην ανεργία και άρα ευθύνεται για την ύφεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω θεωρίες οι οποίες θα αναπτυχθούν στη συνέχεια έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό (αυτό της υποκατανάλωσης) αλλά ταυτόχρονα διαφέρουν είτε σε επιμέρους ή και πιο ουσιαστικές πλευρές είτε στις λύσεις για διέξοδο που προτείνουν.

3.2.1 Tomas Malthus (1766- 1834).

3.2.1.α Η πορεία της οικονομίας και του πληθυσμού. Τις δεκαετίες 1780-1790 ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς. Χαρακτηριστικά ο ιστορικός Hobsbawm αναφέρει: « Ο 18ος αιώνας δεν ήταν φυσικά αιώνας γεωργικής στασιμότητας· αντίθετα, μια μακρά εποχή δημογραφικής επέκτασης, αυξανόμενου εξαστισμού, εμπορίου και βιομηχανίας, ευνοούσε αλλά και απαιτούσε γεωργική βελτίωση. Στο δεύτερο μισό του αιώνα άρχισε η εκπληκτική και έκτοτε αδιάλειπτη πληθυσμιακή αύξηση που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο κόσμο: ανάμεσα στο 1755 και το 1784, π.χ., ο αγροτικός πληθυσμός της Βραβάντης (Βέλγιο) αυξήθηκε κατά 44%.» (Hobsbaum, 1962/2015, σ.20). Αρχίζει όμως να εμφανίζεται μια ομάδα ανθρώπων που ενώ εργαζόταν, δυσκολευόταν να επιβιώσει. Κρίθηκε λοιπόν σκόπιμο να χορηγούνται επιδόματα στους φτωχούς αν και πολλοί ισχυρίζονταν ότι αυτά τα επιδόματα τελικά μείωναν τους μισθούς και η παροχή τους δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα από αυτά που προσπαθούσε να λύσει. (Backhouse,2002/2009) Ο Hobsbawm συνεχίζει αναφέροντας: « Το «Σύστημα Speenhamland» για την ανακούφιση των φτωχών, σύστημα που υιοθετήθηκε αυθόρμητα από τοπικούς παράγοντες —ευγενείς με δικαστικές αρμοδιότητες— σε αρκετές περιφέρειες, τόσο το 1795 όσο και μετά από το δύσκολο αυτό έτος, έχει θεωρηθεί η τελευταία συστηματική απόπειρα προστασίας της παλιάς αγροτικής κοινωνίας ενάντια στη διάβρωση του χρήματος. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, θα εξασφαλιζόταν στους φτωχούς κάποιο υποφερτό εισόδημα με ενδεχόμενες επιχορηγήσεις από τους δημοτικούς φόρους, εφόσον χρειαζόταν· το σύστημα υποδήλωνε καλές διαθέσεις, αλλά οδήγησε τελικά σε ακόμα μεγαλύτερη εξαθλίωση» (Hobsbaum, 1962/2015, σ.44). Επιπλέον, μετά την οικονομική κρίση του 1797 διακόπηκε η αντιστρεψιμότητα της στερλίνας σε χρυσό και άρχισαν να αυξάνονται οι τιμές των σιτηρών και τα ενοίκια γης. Αυτό φυσικά ευνόησε τους γαιοκτήμονες. Ταυτόχρονα, η βιομηχανία συνέχισε να αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς και η παραγωγή μπορούσε πια να γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη ενώ η άνοδος των τιμών των τροφίμων λόγω της αύξησης των σιτηρών ως βασικής πρώτης ύλης αλλά και ως συνέπεια κακών σοδειών δημιουργούσε αναταραχές. (Backhouse,2002/2009)

3.2.1.β Υποστηρικτής της ατομικής ιδιοκτησίας και των γαιοκτημόνων.

Ο Malthus ήταν Άγγλος κληρικός, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας που αναπτύσσει τις ιδέες του σε αυτή την περίοδο και έχει μείνει γνωστός για τις απαισιόδοξες προβλέψεις του σε σχέση με τον πληθυσμό. Αρχικά, υποστήριξε την ατομική ιδιοκτησία ως αναγκαία (ενάντια στις φωνές των ουτοπιστών της εποχής όπως ο Godwin που κατέκριναν την ιδιοκτησία ως το πρόβλημα για τα δεινά της κοινωνίας). Θεωρούσε πως το ατομικό συμφέρον λειτουργεί προς το συνολικό όφελος και τυχόν κατάργηση της ιδιοκτησίας θα δημιουργούσε προβλήματα εφόσον θα καταργούσε το κίνητρο για ατομικό κέρδος. Τα επιδόματα προς τους φτωχούς το μόνο που μπορούσαν να καταφέρουν ήταν να δημιουργήσουν ανθρώπους εξαρτημένους από το κράτος και αυτό δε θα άλλαζε σε τίποτα τις δυνατότητες της οικονομίας γιατί οι διαθέσιμοι πόροι είναι σταθεροί και απλά οι φτωχοί θα κατανάλωναν περισσότερο και κάποιοι άλλοι λιγότερο. (Backhouse, 2002/2009)

Με τις απόψεις του τάχθηκε στο πλευρό των γαιοκτημόνων κρατώντας αντίθετη στάση από τους κλασικούς οικονομολόγους της εποχής οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι των συμφερόντων της ανερχόμενης αστικής τάξης. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι η μη παραγωγική κατανάλωση είναι ευεργετική για την κοινωνία. (Rubin, 1929/1993)

3.2.1.γ Η αμφισβήτηση και οι κρίσεις.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι μέχρι τότε υποστήριζαν ότι η προσφορά πάντα θα ισούται με τη ζήτηση. Πιο συγκεκριμένα ο J.B Say, πίστευε ότι τα αγαθά έχουν κόστος και αυτό το κόστος ισούται με το εισόδημα ενός ανθρώπου που ασχολήθηκε στην παραγωγή του αγαθού αυτού. Κατά συνέπεια τα αγαθά δημιουργούν ζήτηση η οποία είναι αυτονόητο ότι μπορεί να ικανοποιηθεί.

Ο Malthus από την άλλη, είναι ο πρώτος από τους κλασικούς που θέτει τον προβληματισμό του για τη θεωρία αυτή θέτοντας στο προσκήνιο την έννοια της αποταμίευσης η ύπαρξη της οποίας μπορεί να διαταράξει την ισότητα ζήτησης και προσφοράς.

Ο Malthus, ανησυχούσε για την άνοδό του ποσοστού κέρδους. Τα αγαθά που παράγονται καταναλώνονται από τους εργάτες, τους καπιταλιστές (οι οποίοι όμως ένα μεγάλο μερίδιο των κερδών τους δεν το καταναλώνουν αλλά το επανεπενδύουν) και τους γαιοκτήμονες. Αν οι μισθοί αυξάνονται αλλά λιγότερο από τα κέρδη, αυξάνεται η ζήτηση των αγαθών όμως δημιουργούνται παραχθέντα αγαθά τα οποία δε θα μπορούν να αγοραστούν εκτός αν αυξηθεί η γαιοπρόσδοος και αγοραστούν από

τους γαιοκτήμονες. Για αυτό το λόγο και υπό το φόβο μιας μη επαρκούς ενεργούς ζήτησης ο Malthus είναι υπέρμαχος των Νόμων των Σιτηρών, που ήταν στην ουσία υψηλοί δασμοί ώστε να εμποδίζονται οι εισαγωγές σιτηρών και να διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα οι πρόσοδοι των γαιοκτημόνων. (Zamagni&Screpanti,2004)

Για να εξηγηθεί η παραπάνω θέση πρέπει να τονιστεί ότι για τον Malthus η αξία ρυθμίζεται από την προσφορά και τη ζήτηση και καθορίζεται από τα κόστη παραγωγής δηλαδή τους μισθούς, τα κέρδη και την πρόσοδο. Υποθέτουμε λοιπόν ότι ένας καπιταλιστής με ένα ποσό στα χέρια του μισθώνει εργάτες. Το προϊόν που παράγουν πωλείται σε μεγαλύτερη αξία από αυτή των μισθών τους (λόγω του κέρδους) και ο καπιταλιστής επομένως, μπορεί να μισθώσει περισσότερους εργάτες. Το επιπλέον προϊόν που παράγεται όμως δεν μπορεί να αγοραστεί από τους εργάτες εφόσον δεν επαρκεί ο μισθός τους, ούτε από τους καπιταλιστές γιατί αυτοί στοχεύουν στη συσσώρευση. Άρα, οι μόνοι που μπορούν να το καταναλώσουν είναι οι γαιοκτήμονες. Έτσι, οι γαιοκτήμονες βοηθούν να επέλθει ισορροπία στην παραγωγή και στην κατανάλωση και επομένως αποφεύγεται ο κίνδυνος των κρίσεων. Είναι λοιπόν φανερό ότι θίγει το ζήτημα των κρίσεων λόγω μεγέθυνσης της οικονομίας και κεφαλαιακής συσσώρευσης.(Rubin,1929/1993)

3.2.1.δ Η θεωρία του πληθυσμού. Ο Malthus, δημοσιεύει το 1798 μια εργασία με τίτλο «Ένα Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού όπως Επηρεάζει τη Μελλοντική Βελτίωση της Κοινωνίας». Όπως προαναφέρθηκε είναι απαισιόδοξος για τη σχέση μεταξύ της αύξησης του πληθυσμού με της ευημερίας των ανθρώπων γιατί οι φυσικοί πόροι είναι δεδομένοι και υπάρχει όριο στην ικανοποίηση των αναγκών. Το ανθρώπινο γένος από τη μία πολλαπλασιάζεται, η γη από την άλλη παραμένει σταθερή και αυτό θα οδηγούσε σε ανικανότητα της γης να θρέψει όλους τους ανθρώπους. Η λύση που πρότεινε δεν ήταν άλλη από τον περιορισμό των γεννήσεων και κάποιες φορές και την αύξηση των θανάτων. (Backhouse,2002/2009)

Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του πληθυσμού η οποία θα έριχνε το βιοτικό επίπεδο των εργατών θα μπορούσε να περιοριστεί από μέτρα που καταπολεμούν τις γεννήσεις όπως πχ. μείωση των γάμων ή από παράγοντες όπως πόλεμοι, επιδημίες κα. Αυτό βέβαια δεν άλλαζε τη σταθερότητα των πόρων σε σχέση με την άνοδο του πληθυσμού όμως ίσως καθυστέρουσε τις συνέπειες.(Κώττης &Κώττη, 2000)

Η αιτία της φτώχειας δεν βρίσκεται στο κοινωνικό σύστημα και στα προβλήματά που πηγάζουν από τη λειτουργία του (οι φτωχοί για τον Malthus

ευθύνονται οι ίδιοι για την κατάστασή τους) αλλά όπως προαναφέρθηκε στην διαφορά ανάμεσα στον πληθυσμό που αυξάνεται και στα όρια που υπάρχουν στην αύξηση των μέσων διαβίωσης. Όσο αυξάνεται ο πληθυσμός πρέπει να αυξάνονται και τα μέσα διαβίωσης. Όμως ο νόμος της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους εμποδίζει την αύξηση αυτή. Σε περίπτωση απειλής φτώχειας οι άνθρωποι αυτοπεριορίζονται, επομένως η σοσιαλιστική κοινωνία που προτασσόταν ως λύση την εποχή εκείνη δεν θα μπορεί να θέσει σε έλεγχο τις γεννήσεις και έτσι θα δημιουργηθούν προβλήματα. Βέβαια κριτικά, ο Malthus αγνοεί τις κοινωνικές συνθήκες που μπορεί να επηρεάσουν τις γεννήσεις και επιπλέον θεωρεί αυθαίρετα ότι τα μέσα διαβίωσης δεν μπορούν να αυξηθούν με τον ίδιο ρυθμό αγνοώντας την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά και την τεχνολογία. (Rubin,1929/1993)

3.2.2 Sismonde de Sismondi και η υποκατανάλωση. Κριτική προς τον «νόμο του Say» διατυπώθηκε και από τον Sismonde de Sismondi (1773-1842) ,ο οποίος ήδη το 1819 αναγνωρίζει ότι στον καπιταλισμό υπάρχει πρόβλημα υποκατανάλωσης. Υποστήριξε ότι το σύστημα, αντικαθιστώντας τους εργαζόμενους με μηχανήματα μειώνει τα εισοδήματα και άρα την κατανάλωση. Επομένως οι καταναλωτές δεν έχουν την ικανότητα να αγοράσουν τα προϊόντα που παράγονται. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

Διαπιστώνεται δηλαδή ότι ο νόμος του Say δεν λειτουργεί και παρόλο που παράγεται πλούτος, υπάρχει φτώχεια και δυστυχία γιατί δεν είναι σωστή η διανομή του εισοδήματος. Αυτή για τον ίδιο είναι και η αιτία των κρίσεων και όχι τυχαία περιστατικά όπως υποστηρίζουν ο Say και ο Ricardo. Οι τελευταίοι επίσης δηλώνουν ότι υπάρχουν και μερικές κρίσεις που οφείλονται σε λάθη στη διαχείριση της παραγωγής. Οι γενικευμένες κρίσεις για αυτούς δεν υπάρχουν. Η παραγωγή γενικά για το Sismondi περιορίζεται από την κατανάλωση και η κατανάλωση από το εισόδημα. Άρα, η παραγωγή πρέπει να συμβαδίζει με το μέγεθος του εισοδήματος αλλιώς θα παράγονται προϊόντα που δεν θα καταναλώνονται. Βέβαια, ο Sismondi αγνοεί την αντικατάσταση του φθαρμένου κεφαλαίου με συνέπεια την αδυναμία ισότητας της παραγωγής με το εισόδημα γιατί ένα κομμάτι του εισοδήματος αντικαθιστά το κεφάλαιο που φθείρεται. Θεωρούσε ότι η μείωση της ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά μπορεί να αντικατασταθεί μόνο από την κατανάλωση αγαθών πολυτελείας και αυτό το τελευταίο δεν ήταν πάντα εύκολο. Η ανάπτυξη στον

καπιταλισμό θα μπορούσε να επιτευχθεί με το εξωτερικό εμπόριο αλλά αυτό εμποδιζόταν από τις καπιταλιστικές υπερδυνάμεις που κατακτούσαν αποικίες. Λύση στα προβλήματα του καπιταλισμού είναι μια κοινωνία αγροτών, χειροτεχνών και μικροεμπόρων. Φαίνεται δηλαδή ότι η κριτική του δε φτάνει στο σημείο να υποστηρίζει την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας αλλά είναι τέτοια που τον καθιστά υποστηρικτή της κρατικής παρέμβασης και των μεταρρυθμίσεων. (Rubin, 1929/1993)

3.2.3 N. Senior και η θεωρία της εγκράτειας. Ο Άγγλος Nassau Senior (1790-1864), διατύπωσε τη θεωρία της εγκράτειας, της αντίληψης δηλαδή ότι τα κέρδη είναι αμοιβή για τη μη κατανάλωση του πλούτου από τους καπιταλιστές. Οι καπιταλιστές είναι εκείνοι οι οποίοι με την εγκράτειά τους αυξάνουν την παραγωγή και εκεί οφείλεται ο τεράστιος πλούτος των κοινωνιών. Αντίθετα οι εργάτες δεν είναι εγκρατείς λόγω και της ελλιπής μόρφωσής τους. *« Τα εργαλεία ενός ξυλουργού είναι τα απλούστερα που διαθέτουμε. Όμως σε πόση θυσία της απόλαυσης του σήμερα υπεβλήθη ο καπιταλιστής που πρώτος άνοιξε το ορυχείο από το οποίο παρήχθησαν τα καρφιά και το σφυρί του ξυλουργού!. Πόση εργασία κατευθυνόμενη σε απόμακρα αποτελέσματα χρησιμοποιήθηκε από τους ανθρώπους που κατασκεύασαν τα εργαλεία με τα οποία δουλεύτηκε το ορυχείο..Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπάρχει ούτε ένα καρφί..που δεν είναι σε κάποιο βαθμό προϊόν εργασίας, με σκοπό την απόκτηση ενός απόμακρου αποτελέσματος ..»*¹Βέβαια, τα τεράστια κενά της θεωρίας φαίνονται ξεκάθαρα γιατί μπορεί ο ίδιος να επιθυμεί να δικαιολογήσει τα κέρδη, δεν εξηγεί όμως από πού προέρχονται και επιπλέον η αντικειμενική πραγματικότητα κάθε άλλο παρά αποδεικνύει ότι η εγκράτεια είναι η πηγή πλούτου στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.(Rubin,1929/1993)

¹ Στο(Rubin, 1993, σ. 410)

3.2.4 J. Keynes.

3.2.4.α Ιστορικά στοιχεία. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος είχε μία ηττημένη, τη Γερμανία, στην οποία επιβλήθηκαν ταπεινωτικοί όροι προκειμένου να συναφθεί ειρήνη με τις δυνάμεις της Αντάντ. Οι όροι αυτοί περιλάμβαναν τόσο εδαφικές διεκδικήσεις όσο και οικονομικές αποζημιώσεις. Ταυτόχρονα, οι χώρες που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο είχαν μεγάλα χρέη κυρίως προς τις ΗΠΑ και από τη στιγμή που τα χρέη αυτά δεν ακυρώθηκαν, οι χώρες αυτές άσκησαν μεγαλύτερες πιέσεις για επαχθείς όρους στη Γερμανία. Επιπρόσθετα, στις ΗΠΑ η άνοδος του χρηματιστηρίου διακόπηκε από το Κραχ το 1929 όπου δισεκατομμύρια δολάρια εξαφανίστηκαν και οι τιμές των μετοχών έπεσαν κατακόρυφα. Ο κανόνας του Χρυσού ο οποίος λειτουργούσε μέχρι τότε, δεν επέτρεπε την αύξηση του χρήματος που κυκλοφορούσε στην αγορά και σε μια προσπάθεια να αυξηθεί η εγχώρια ζήτηση, οι ΗΠΑ αύξησαν τους δασμούς, κάτι όμως που ακολούθησαν και οι υπόλοιπες χώρες με αποτέλεσμα αυξήσεις τιμών αλλά και πτώση του διεθνούς εμπορίου. Συνέπειες του Κραχ είχε και η Γερμανία αφού η χρηματοδότησή της προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από τις ΗΠΑ και τα δάνεια λόγω ύφεσης μειώθηκαν πολύ. (Βαρουφάκης & Μισσός, 2012)

3.2.4.β Η κευνσιανή επανάσταση. Ο T. Keynes (1883-1946) ήταν μέλος της βρετανικής αντιπροσωπείας στις Βερσαλλίες που θα αναλάμβανε τη σύναψη της συνθήκης ειρήνης στο τέλος του Α. Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά αποχώρησε διαφωνώντας με τους όρους τους οποίους θεώρησε επαχθείς για την ηττημένη Γερμανία και αιτία για μεγάλη οικονομική καταστροφή της χώρας, ίσως και πολέμου. (Τσουλφίδης, 2008)

Το Δεκέμβριο του 1930, ο Keynes δήλωνε για την αιτία της κρίσης «Έχουμε πρόβλημα γεννήτριας». Αυτή η δήλωση στην ουσία έθετε το ζήτημα της παρέμβασης του κράτους έτσι ώστε να κινηθεί η οικονομία η οποία δε θα μπορούσε να ξεπεράσει την κρίση μόνη της με αυτορρύθμιση. Υποστήριζε λοιπόν ότι ο καπιταλισμός δεν είναι ένα σύστημα το οποίο έχει αποτύχει ή έχει φτάσει στα όριά του απλά χρειάζονται κάποιες ρυθμίσεις και βελτιώσεις ώστε να επανέλθει στη φάση της ανάπτυξης. (Krugman, 2009)

Η κρίση του 1929 είχε ως αποτέλεσμα τεράστια ποσοστά ανεργίας και αυτό βρισκόταν σε αντίθεση με τις αντιλήψεις της εποχής για τους αυτόματους μηχανισμούς ρύθμισης. Ο Keynes διαφώνησε με την άποψη ότι οι τιμές και οι μισθοί προσαρμόζονται γρήγορα γιατί υποστήριξε ότι επηρεάζονται από παράγοντες που

δημιουργούν ανελαστικότητα. Έτσι αντί να προσαρμόζονται οι τιμές και οι μισθοί προσαρμόζεται το μέγεθος του προϊόντος. (Κώττης & Κώττη, 2000)

Πρέπει επομένως το κράτος να αναλάβει δράση ασκώντας επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για αυξηθεί το προϊόν. Το κλίμα αισιοδοξίας που θα προκύψει θα θέσει σε λειτουργία το μηχανισμό του συστήματος που έχει αδρανήσει. Οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι βέβαια, έρχονται σε αντίθεση με την άποψη αυτή. (Βαρουφάκης, 2007)

3.2.4.γ Η θεωρία του Keynes. Κάθε οικονομία έχει κάποιες παραγωγικές δυνατότητες δηλαδή ένα εύρος προϊόντων που μπορεί να παράγει. Δεν παράγει όμως πάντα στο μέγιστο βαθμό γιατί η παραγωγή της εξαρτάται από τη ζήτηση. Ένας καπιταλιστής δεν έχει λόγο να παράγει παραπάνω εμπορεύματα από αυτά που αναμένει να πουλήσει. Σε περίπτωση αυξημένης ζήτησης σε σχέση με την αναμενόμενη θα χρησιμοποιήσει τα αποθέματα και θα αυξήσει την παραγωγή του την επόμενη χρονιά. Το ανάποδο θα συμβεί σε περίπτωση μειωμένης ζήτησης σε σχέση με την αναμενόμενη. (Λαπατσιώρας, Μηλός, & Οικονομάκης, 2012)

Το σημείο στο οποίο τέμνεται η συνολική ζήτηση με τη συνολική προσφορά και μεγιστοποιεί τα κέρδη λέγεται *ενεργός ζήτηση*. Ο Keynes υποστηρίζει ότι η οικονομία μπορεί να ισορροπεί σε σημείο διαφορετικό της πλήρους απασχόλησης. Με βάση τη θεωρία του, όταν αυξάνεται η απασχόληση, αυξάνεται και το πραγματικό εισόδημα και έτσι αυξάνεται και η κατανάλωση. Η αύξηση της τελευταίας είναι μικρότερη της αύξησης του εισοδήματος. Πρέπει να υπάρχει ένα επίπεδο επένδυσης που να καλύπτει το μέρος των εισοδημάτων που δεν καταναλώθηκαν έτσι ώστε να υπάρχει κίνητρο για τους εργοδότες να προσφέρουν την απασχόληση αυτή. Άρα η απασχόληση εξαρτάται από την επένδυση η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου και τα επιτόκια των δανείων. Προκύπτει λοιπόν ένα επίπεδο απασχόλησης στο οποίο υπάρχει ισορροπία. (Keynes, 1936/2010)

Η έλλειψη ενεργούς ζήτησης οδηγεί την απασχόληση σε στασιμότητα γιατί διακόπτει την παραγωγή. Όσο πιο φτωχή είναι μια κοινωνία τόσο πιο μεγάλο μέρος του εισοδήματός της καταναλώνει και έτσι μια μέτρια επένδυση μπορεί να δημιουργήσει πλήρη απασχόληση. Αντίθετα αν σε μια πλούσια κοινωνία δεν υπάρχουν πολλές επενδύσεις, τότε η μείωση της ζήτησης θα την οδηγήσει σε μείωση

της παραγωγής ώστε να μειωθεί η κατανάλωση και να ισούται με την επένδυση. (Keynes,1936/2010)

Αρχικά η αμφισβήτηση του νόμου του Say δεν ήταν εύκολο να γίνει αποδεκτή. Οι οικονομολόγοι πίστευαν στην ισορροπία των τεσσάρων αγορών: του χρήματος, των εμπορευμάτων, της εργασίας και των συντελεστών παραγωγής. Το κλειδί για την ισορροπία αυτή ήταν ο ανταγωνισμός. Έτσι, οι άνεργοι θα δεχτούν μείωση του μισθού για να εργαστούν, το επιτόκιο θα ισορροπήσει τις επενδύσεις με τις αποταμιεύσεις, και όλοι οι συντελεστές παραγωγής θα χρησιμοποιούνται. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

Όμως, για τον Keynes, η ζήτηση είναι αυτή που καθορίζει το παραγόμενο προϊόν και υπάρχει ένα μόνο επίπεδο προϊόντος που ισορροπεί την αγορά. Ο επιχειρηματίας αποφασίζει ποιο επίπεδο προϊόντος μεγιστοποιεί τα κέρδη του και στη συνέχεια ποιος είναι ο αριθμός των εργατών που χρειάζεται να απασχολήσει για να το παράγει. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

Η συνολική ζήτηση ισούται με το άθροισμα της κατανάλωσης και της επένδυσης. Η κατανάλωση επηρεάζεται από το εισόδημα και μάλιστα αυξάνεται όσο αυξάνεται εκείνο, με έναν ρυθμό που ονομάζεται *οριακή διάθεση για κατανάλωση*. Αυτός ο ρυθμός είναι διαρκώς μειούμενος όσο αυξάνεται το εισόδημα. Αυτό σημαίνει ότι όσο αυξάνεται το εισόδημα το μέρος εκείνο που καταναλώνεται είναι διαρκώς μικρότερο. Για να υπάρξει ισορροπία στην αγορά απαιτείται μεγαλύτερη επένδυση. Αν οι επενδύσεις δεν αναπτυχθούν μπορεί να υπάρξει ισορροπία με ανεργία. Οι νεοκλασικοί υποστήριζαν ότι μια μείωση του μισθού θα οδηγούσε την αγορά εργασίας σε ισορροπία. Αυτό όμως για τον Keynes δεν ισχύει πρώτα από όλα λόγω ακαμψίας των ονομαστικών μισθών. Οι πραγματικοί μισθοί εξαρτώνται από την ενεργό ζήτηση η οποία καθορίζει το επίπεδο της παραγωγής και το οριακό προϊόν της εργασίας. Όταν υπάρχει πλήρης απασχόληση η αύξηση της ζήτησης δε θα αυξήσει το προϊόν αλλά τις τιμές. Η μείωση των μισθών δε θα αυξήσει την ζήτηση για εργασία αλλά θα μειώσει το επίπεδο της ενεργούς ζήτησης. Στο ζήτημα των επενδύσεων τώρα, δεν ισχύει πάλι η άποψη των νεοκλασικών ότι το επιτόκιο θα μπορέσει να ρυθμίσει τις επενδύσεις ώστε να προσαρμοστούν σε αυτό που απαιτεί η ισότητα. Οι επιχειρήσεις για να αποφασίσουν αν επενδύσουν ή όχι συγκρίνουν τις αναμενόμενες αποδόσεις της επένδυσης με το κόστος της. Επομένως σημαντικός είναι ο ρόλος του επιτοκίου για να υπολογίσει ο επενδυτής τους τόκους του τυχόν δανείου ή να αποφασίσει αν τον συμφέρει η επένδυση σε σχέση με τη δέσμευση των υπαρχόντων

κεφαλαίων του σε άλλες δραστηριότητες . Όσο πιο υψηλό είναι το επιτόκιο τόσο πιο μεγάλες θα πρέπει να είναι οι αναμενόμενες αποδόσεις .Οι επενδύσεις προσδιορίζονται από την *οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου* η οποία είναι φθίνουσα όσο αυξάνεται η επένδυση. Αν η οριακή αποδοτικότητα είναι μεγαλύτερη από το επιτόκιο τότε πραγματοποιούνται επενδύσεις. Δηλαδή, για να πραγματοποιούνται ολοένα και περισσότερες επενδύσεις πρέπει να μειώνεται το επιτόκιο. Για να μπορέσει να επέλθει η ισορροπία πρέπει να αυξηθούν οι επενδύσεις είτε από ιδιώτες είτε από το κράτος. Μια αύξηση της επένδυσης αποδεικνύεται ότι θα επιφέρει πολλαπλάσια αύξηση του εισοδήματος γιατί οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης σε πολλούς τομείς και θα οδηγήσει και σε αύξηση της απασχόλησης. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε αύξηση του εισοδήματος και αύξηση της ζήτησης άρα και της παραγωγής και πάλι αύξηση του εισοδήματος και της κατανάλωσης και επαναλαμβάνεται η κυκλική διαδικασία με ολοένα και μικρότερες βέβαια αυξήσεις μέχρι να μηδενιστούν . (Λαπατσιώρας κ.α, 2012)

Το επιτόκιο δεν καθορίζει την ισορροπία ούτε στην αγορά χρήματος. Το κάθε άτομο καλείται να αποφασίσει αν θα καταναλώσει ή αν θα αποταμιεύσει και αν επιλέξει το δεύτερο αν θα προτιμήσει να διατηρήσει ρευστά διαθέσιμα. Το επιτόκιο είναι η αμοιβή για τη στέρηση ρευστότητας. Άρα εξαρτάται από την ποσότητα του χρήματος και την προτίμηση ρευστότητας. Η τελευταία εξαρτάται από τις ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν , από το κίνητρο για φύλαξη χρημάτων σε περίπτωση μη προβλέψιμων αναγκών και το κίνητρο κερδοσκοπίας. Αν πιστεύεται ότι το ύψος του επιτοκίου θα είναι μεγαλύτερο στο μέλλον τότε συμφέρει η παρακράτηση ρευστών διαθεσίμων για μελλοντική επένδυσή τους. (Λαπατσιώρας κ.α, 2012)

Το χρήμα λοιπόν διακρατείται για κερδοσκοπικούς λόγους ή όταν αναμένεται να αυξηθεί το επιτόκιο. Το επιτόκιο εξαρτάται από τη ζήτηση και την προσφορά χρήματος. Σε περίπτωση που δεν γίνονται επενδύσεις το κράτος οφείλει να λάβει μέτρα. Η νομισματική πολιτική πρέπει να φροντίζει να είναι χαμηλό το επιτόκιο για να ενθαρρύνονται οι επενδύσεις. Όταν όμως το επιτόκιο είναι ήδη χαμηλό δεν μπορεί να επηρεάσει τη ζήτηση λόγω της παγίδας ρευστότητας και έτσι τα δημοσιονομικά μέτρα είναι τα πιο αποτελεσματικά.(Ψαλιδόπουλος, 2011)

Γενικά, όταν το κλίμα είναι ευνοϊκό και αναμένονται κέρδη οι άνθρωποι επενδύουν ενώ σε αντίθετη περίπτωση αποταμιεύουν περισσότερο. Για να μην αυξηθούν τα επιτόκια στη δεύτερη περίπτωση, πρέπει να αυξηθεί η προσφορά χρήματος.(Backhouse,2002/2009)

Οι αποταμιεύσεις χρησιμοποιούνται για επενδύσεις όταν όμως το κλίμα είναι αρνητικό παραμένουν ανενεργές. Ο Keynes θεωρεί πως μια οικονομία σε ύφεση χαρακτηρίζεται από μείωση των αποταμιεύσεων και όχι από αύξηση. Έτσι, δεν θα υπήρχε κίνητρο για να αυξηθούν οι επενδύσεις έτσι ώστε να κινηθεί και πάλι η οικονομία. Η οικονομία επομένως θα μπορούσε να ισορροπήσει και σε επίπεδα μη πλήρους απασχόλησης. (Heilbroner,1953/2000)

Για τον Keynes οι αποταμιεύσεις και οι επενδύσεις είναι ίσες μεταξύ τους εξαιτίας του εισοδήματος και κατ' επέκταση του παραγόμενου προϊόντος. Το εισόδημα είτε καταναλώνεται είτε αποταμιεύεται. Από την άλλη το εθνικό εισόδημα είτε καταναλώνεται είτε επενδύεται. Άρα η αποταμίευση ισούται με την επένδυση. Υποστηρίζει ότι το επίπεδο του εισοδήματος επηρεάζει το μέγεθος της κατανάλωσης. Οι αποταμιεύσεις προσδιορίζονται από τις επενδύσεις, δηλαδή οι επενδύσεις είναι ανεξάρτητη μεταβλητή. Οι επιχειρήσεις αποφασίζουν να επενδύσουν και στη συνέχεια ψάχνουν τρόπους για χρηματοδότηση. Η αποταμίευση είναι ένα μέρος του παραγόμενου προϊόντος που δεν καταναλώνεται. Η ζήτηση επομένως επηρεάζει την παραγόμενη ποσότητα. Ο επιχειρηματίας δανείζεται για να χρηματοδοτήσει την επένδυσή του και έτσι αυξάνονται το εισόδημα και οι αποταμιεύσεις μέχρι να εξισωθούν με τις αρχικές επενδύσεις. Στη περίπτωση λοιπόν ισότητας επενδύσεων και αποταμιεύσεων έχουμε ισορροπία.

Τέλος, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος το κλίμα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο για τον οικονομικό κύκλο: σε περίοδο οικονομικής άνθησης υπάρχει θετικό κλίμα για την απόδοση του κεφαλαίου. Στην κρίση αυτό που συμβαίνει είναι να μειώνεται η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου γιατί τα αποθέματα διαρκών αγαθών αυξάνονται και έτσι δημιουργείται κλίμα ανασφάλειας για επενδύσεις. Παράλληλα η μείωση του κεφαλαίου κίνησης οδηγεί σε αποεπενδύσεις.(Keynes/1936/ 2010)

3.2.5 Michael Kalecki (1899-1970). Πρόκειται για Πολωνό οικονομολόγο που αρκετοί χαρακτηρίζουν ως πρόδρομο της θεωρίας του Keynes . Δίνει έμφαση τόσο στον *πολλαπλασιαστή* όσο και στον *επιταχυντή*.

Όταν υπάρχει προσδοκία για άνοδο της παραγωγής τότε ο καπιταλιστής αυξάνει το κεφάλαιό του και παράγει περισσότερο με στόχο να αυξήσει το κέρδος του. Όταν αυξάνεται το προϊόν συνεχίζεται η αύξηση του κεφαλαίου μέσω του *επιταχυντή* και αυτό δημιουργεί μια ανοδική πορεία στην οικονομία. Όταν αρχίζει να

μειώνεται η συσσώρευση του κεφαλαίου αρχίζει η κρίση γιατί μειώνεται η παραγωγή και η ζήτηση και άρα οι επενδύσεις. Για να τονωθεί πάλι η αγορά πρέπει να τονωθεί η ζήτηση η οποία θα αυξήσει τις επενδύσεις (Χριστοδουλάκης, 2012)

Η αιτία για το γεγονός ότι οι επενδύσεις δεν αυξάνονται διαρκώς, για τη διακοπή δηλαδή του κύκλου είναι για τον Kaletcki οι επενδύσεις που εξαρτώνται από τις προσδοκίες των ανθρώπων για κέρδος αλλά και από το επιτόκιο. Το επιτόκιο βέβαια δεν το αναφέρει καθόλου στις αναλύσεις του και υποστηρίζει τη θεωρία του «αυξανόμενου ρίσκου» της επένδυσης όσο αυξάνεται ο λόγος της επένδυσης προς τον συνολικό πλούτο και αυτό μειώνει σταδιακά τις επενδύσεις. (Zamagni&Screpanti,2004)

Όμως για να ξεπεραστεί μια ύφεση οι επενδύσεις είναι αναγκαίες γιατί είναι οι μόνες που μπορούν να αυξήσουν την απασχόληση. Αντίθετα οι μειώσεις μισθών δεν θα ισορροπήσουν την αγορά εργασίας, μπορεί ακόμα και να οδηγήσουν και σε αύξηση της ανεργίας γιατί θα μειωθεί η κατανάλωση και οι τιμές μπορεί να μείνουν σταθερές. (Ρηγινός, 1984)Μια άλλη λύση θα ήταν να αυξηθούν οι μισθοί που θα αυξήσουν την κατανάλωση. (Χριστοδουλάκης, 2012)

Από τη μία μεριά έχουμε τους εργάτες και από την άλλη τους καπιταλιστές. Οι εργάτες όταν αυξάνεται το εισόδημά τους , το στρέφουν όλο προς την κατανάλωση αντίθετα με τους καπιταλιστές που αγοράζουν από άλλους καπιταλιστές και έτσι δεν μεταβάλλεται η συνολική αποταμίευση. Άρα σημαντικός είναι ο ρόλος της τόνωσης της ζήτησης των εργατών γιατί σε μια ύφεση πρέπει να μειωθεί η αποταμίευση για να τεθεί σε επανεκκίνηση η οικονομία. (Χριστοδουλάκης, 2012)

Το 1943 σε ένα άρθρο του αναφέρει ότι η παραγωγή μπορεί να αυξηθεί μέσω δημοσίων δαπανών. Αυτή όμως η λύση πίστευε ότι δεν θα ήταν αρεστή γιατί οι επιχειρηματίες δεν επιζητούν την πλήρη απασχόληση. Η πλήρης απασχόληση βοηθάει τους εργάτες γιατί τους απαλλάσσει από το φόβο της ανεργίας και τους ανοίγει το δρόμο προς τη διεκδίκηση, κάτι που δεν είναι αποδεκτό από τους ιδιοκτήτες εργοστασίων. Επομένως, θα εγκαταλειφτεί η πολιτική πλήρους απασχόλησης. (Zamagni&Screpanti,2004)

Τα παραπάνω συμβαίνουν γιατί ενώ η παρέμβαση των κυβερνήσεων είναι απαραίτητη έτσι ώστε με τα μέτρα που θα πάρει να μειωθεί η ανεργία, αυτές δεν λειτουργούν πάντα υπέρ του δημόσιου συμφέροντος. Αντίθετα, στόχος τους είναι να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των καπιταλιστών. Έτσι, η ανεργία κάποιες φορές είναι

χρήσιμη γιατί μειώνει τη διαπραγματευτική δύναμη των εργατών και εξασφαλίζει τη διαδικασία συσσώρευσης. (Λαμπρινίδης, 1988)

Επιπλέον, οι καπιταλιστές πιστεύουν ότι η κρατική παρέμβαση δεν πρέπει να επεκτείνεται σε τομείς στους οποίους αναπτύσσεται και η ιδιωτική πρωτοβουλία γιατί τότε το μόνο που θα επιτευχθεί είναι η μείωση της δεύτερης έναντι της πρώτης. (Λαμπρινίδης, 1988)

3.2.6 Υποστηρικτές της μαρξιστικής θεωρίας. Διαφορές ανάλογα με την άποψη για την κρίση. Η οικονομική κρίση χαρακτηρίζεται από σχετική υπερπαραγωγή. Λέγοντας σχετική εννοείται ότι δεν καλύπτεται το σύνολο των αναγκών της κοινωνίας, αλλά πρόκειται για υπερπαραγωγή σε σχέση με την καταναλωτική δύναμη (υπάρχει δηλαδή τάση για υποκατανάλωση) αλλά και με το ποσοστό κέρδους που είναι επιθυμητό. Σε σχέση με την πραγματική και κυρίαρχη αιτία της κρίσης οι μαρξιστές οικονομολόγοι διαφωνούν και έχουν αναπτυχθεί διαφορετικά ρεύματα. (Δημούλης, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2005)

Οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας υποστήριζαν ότι για τις κρίσεις ευθύνεται η υποκατανάλωση. Για τους υποστηρικτές της θεωρίας αυτής η αγορά δεν μπορεί να απορροφήσει την παραγωγή που δημιουργείται. Γίνονται βέβαια προσπάθειες για να βρεθούν καινούριες αγορές για τα παραχθέντα προϊόντα. Όμως τα αποτελέσματα της παραγωγικότητας ξεπερνάνε τη διεύρυνση των αγορών. Οι καπιταλιστές είναι ολιγάριθμοι και δεν μπορούν να καταναλώσουν τόσο ώστε να καλύψουν την μείωση μισθών της εργατικής τάξης. Στις απόψεις των «ορθόδοξων Μαρξιστών» της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας αντιπαρατέθηκε αρχικά ο ρώσος Μαρξιστής καθηγητής Tugan Baranovsky, ο οποίος ασκεί κριτική γιατί οι μαρξιστές οπαδοί της υποκατανάλωσης δεν δίνουν έμφαση στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου από τη μία και από την άλλη, οι αυξήσεις στα κέρδη δεν οδηγούν σε υποκατανάλωση γιατί αυξάνεται η παραγωγή μέσων παραγωγής σε σχέση με την παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων. Έτσι, θεωρεί ότι αιτία της κρίσης είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση. Το κεφάλαιο παράγεται σε τιμές και ποσότητες που δεν μπορούν να αποδώσουν κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται προσωρινά και αιτία είναι η δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής. Με βάση τις δύο αυτές θεωρίες βγαίνουν διαφορετικά συμπεράσματα για την αιτία της κρίσης αλλά και για τους όρους αναπαραγωγής του συστήματος. Με βάση την υπερσυσσώρευση, η αναπαραγωγή είναι κατάσταση ισορροπίας και η κρίση

είναι ανατροπή της ισορροπίας αυτής. Από την άλλη, με την θεωρία της υποκατανάλωσης η συσσώρευση είναι ανισορροπία γιατί η κατανάλωση είναι μικρότερη της παραγωγής. (Λαπατσιώρας, Μηλιός, & Οικονομάκης, 2012)

Επιπλέον, διατυπώθηκε και η θεωρία ότι η κρίση υπερπαραγωγής είναι έκφραση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή το υπερπροϊόν αυξάνεται με ρυθμό πιο χαμηλό από το κεφάλαιο. Ο Henryk Grossmann υποστήριξε την άποψη αυτή λέγοντας ότι προϊόν θα παράγεται μέχρι να αποφέρει κέρδος. (Λαπατσιώρας κ.α, 2012) Το ποσοστό κέρδους πέφτει Σύμφωνα με τον Grossmann, γιατί η τεχνολογία αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου πιο γρήγορα από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Μάλιστα όταν δεν μπορεί να μπει εμπόδιο στην πτώση του ποσοστού κέρδους, τότε ο καπιταλισμός θα καταρρεύσει. Γράφει συγκεκριμένα *«Ο νόμος [της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους] καθαντός είναι στην πραγματικότητα μια αυτονόητη συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όταν η συσσώρευση λαμβάνει χώρα στη βάση μιας συνεχώς υψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου [...]. Τελικά η συσσώρευση θα καταστεί αδύνατη, διότι η μάζα της υπεραξίας δεν θα επαρκεί για να εξασφαλίζει το απαραίτητο ποσοστό αύξησης στο γοργά αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο [...]. Με την περαιτέρω αύξηση της οργανικής σύνθεσης θα φτάσει αναγκαστικά ένα χρονικό σημείο όπου θα είναι αδύνατο να συνεχιστεί η οποιαδήποτε συσσώρευση. Αυτός είναι ο μαρξικός νόμος της κατάρρευσης [του καπιταλισμού]»* (Grossmann 1971, σ 28-29). (Μηλιός, 1997)

3.2.7 Sweezy Paul (1910-2004). Είναι Αμερικανός μαρξιστής οικονομολόγος που ανέπτυξε τη θεωρία των κρίσεων πραγματοποίησης και το νόμο της τάσης για αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Η συγκέντρωση κεφαλαίου αυξάνει την παραγωγή διαρκώς μέχρι που κάποια στιγμή δημιουργείται πρόβλημα με το πλεόνασμα γιατί δεν μπορεί να καταναλωθεί. (Zamagni & Screpanti, 2004) Ορίζει ως δυνητικό πλεόνασμα τη διαφορά ανάμεσα στο προϊόν που παράγεται και στο κόστος του -παραπέμποντας στην υπεραξία της θεωρίας του Marx- κι έχει την τάση να αυξάνεται . Η θεωρία του δεν αναφέρεται σε πλήρως ανταγωνιστικές αγορές αλλά σε πιο αναπτυγμένες. (Μηλιός, 1997)

Πιο αναλυτικά, για τον Sweezy, υπάρχουν δύο τύποι κρίσεων. Από τη μία οι κρίσεις είναι αποτέλεσμα της πτωτικής τάσης του κέρδους σε μια οικονομία στην οποία τα εμπορεύματα πωλούνται στις αξίες τους, δηλαδή η τιμή τους καθρεφτίζει

την κοινωνικά αναγκαία εργασία που απαιτείται για την παραγωγή τους. Αν από την άλλη, ένας κεφαλαιοκράτης δεν μπορεί να πουλήσει τα εμπορεύματά του στην αξία τους τότε το κέρδος του μειώνεται και αυτή η κρίση που δημιουργείται ονομάζεται κρίση πραγματοποίησης. Στην πρώτη λοιπόν περίπτωση η αιτία βρίσκεται στην υπεραξία και στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, ενώ στη δεύτερη το γεγονός της ανικανότητας να πουληθούν τα εμπορεύματα στην αξία τους κρύβει μια ανεπάρκεια στη ζήτηση, ανεπάρκεια να αγοραστούν αυτά με ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους. (Sweezy, 2004)

3.2.8 Υποστηρικτές της θεωρίας του Keynes. Ο T. Galbraith (1908 -2006) ήταν Καναδός οικονομολόγος και υποστηρικτής των θεσμικών οικονομικών. Στον «Αμερικανικό Καπιταλισμό» διατυπώνει την άποψη ότι μια οικονομία διατηρεί την ισορροπία της και μάλιστα εξαλείφοντας τις αδικίες όταν μπορεί και εξισορροπεί τα αντικρουόμενα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων που ζουν μέσα σε αυτή. Φαίνεται λοιπόν ότι είναι υποστηρικτής της κρατικής παρέμβασης γιατί η ελεύθερη αγορά δεν μπορεί να ενισχύσει τομείς όπως η έρευνα και ανάπτυξη που παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη και χρειάζεται η στήριξη όποιων οργανισμών αναλαμβάνουν να επενδύσουν κεφάλαια σε αυτόν τον τομέα. Δεν απορρίπτει δηλαδή την ιδιωτική πρωτοβουλία, αντίθετα την επικροτεί όμως ταυτόχρονα θεωρεί ότι πρέπει να βρεθούν οι τρόποι αυτή να στρέφεται προς το δημόσιο συμφέρον. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Οι νεοκενσιανοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι αλλαγές στη ζήτηση επηρεάζουν τη φάση του κύκλου, το χρήμα για αυτούς δεν είναι ουδέτερο και υπάρχουν δυσλειτουργίες στην αγορά που οδηγούν την οικονομία σε διάφορες φάσεις. Η ανεργία υπάρχει και δεν είναι εκούσια, πρέπει επομένως να εφαρμοστούν μέτρα για την αντιμετώπισή της. (Τσουλφίδης, 2008)

Οι οικονομικές διακυμάνσεις οφείλονται είτε σε ονομαστικές δυσκαμψίες είτε στην αβεβαιότητα. Με βάση τις οικονομικές δυσκαμψίες η ανεργία οφείλεται στην αποτυχία συγχρονισμού των φορέων της οικονομίας. Με βάση την αβεβαιότητα υποστηρίζεται ότι οι επιχειρήσεις αποστρέφονται τον κίνδυνο, δεν δανείζονται στις αγορές κεφαλαίου και έτσι μειώνουν το προϊόν που παράγουν. (Τσουλφίδης, 2008)

Οι εκλεκτοί κενσιανοί (πχ James Meade και Sir John Hicks αλλά και ο Robert Solow και James Tobin.) υποστηρίζουν ότι η οικονομία επανέρχεται σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης αλλά με σταδιακά βήματα. Σε βραχυχρόνιο επίπεδο

δημιουργείται ύφεση από μια μείωση της ζήτησης αλλά η προσαρμογή αργεί είτε γιατί προσαρμόζονται αργά οι προσδοκίες είτε λόγω ακαμψίας των μισθών. Θεωρούν ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να παρεμβαίνουν για να λύνονται τα βραχυχρόνια προβλήματα της ύφεσης. Οι παρεμβάσεις αυτές θα είναι παρεμβάσεις στην προσφορά που θα οδηγήσουν σε μεγέθυνση και όχι νομισματικές γιατί κάτι τέτοιο θα οδηγήσει σε πληθωριστικές τάσεις. Οι Νέοι Κευνσιανοί εμφανίζονται στο προσκήνιο μετά το 1970. Στη δεκαετία του 1970 η ανεργία αυξήθηκε και τα μέτρα που πάρθηκαν για να μειώσουν την ανεργία δημιούργησαν στασιμοπληθωρισμό. Οι κευνσιανοί είχαν αρχίσει να χάνουν έδαφος ενώ κέρδιζαν χώρο οι Νέοι Κλασικοί με τις επεξεργασμένες θέσεις τους. Οι Greg Mankiw και David Romer μετά από έρευνες υποστήριξαν ότι η ονομαστική ακαμψία πρέπει να συνοδεύεται και με πραγματική ακαμψία έτσι ώστε να επαληθεύονται τα κευνσιανά μοντέλα. Τέλος, οι Ακραίοι Κευνσιανοί (εδώ ανήκουν οι Nikolas Kaldor και Wynne Godley.) πιστεύουν πως οι αγορές δεν ισορροπούν ούτε βραχυχρόνια ούτε όμως και μακροχρόνια αν δεν παρέμβει η κυβέρνηση στην οικονομία για να τονώσει τη ζήτηση. (Begg, Fischer, & Dornbush, 1984/1998)

3.3 Νομισματικές θεωρίες

Οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης και της κρίσης, της καπιταλιστικής εξέλιξης δηλαδή, είναι ζήτημα που έχει βάσεις νομισματικές δεν είναι καινούριες. Αντίθετα, από την κρίση του 1797 φαίνεται η αντιπαράθεση ανάμεσα σε αυτούς που υποστήριζαν την άσκηση νομισματικής πολιτικής από τη μία και σε αυτούς που ήταν υπέρμαχοι της εφαρμογής του κανόνα του χρυσού, ενός κανόνα που δημιουργούσε σταθερότητα αλλά δεν άφηνε περιθώρια παρέμβασης και επεκτατικής πολιτικής. Η αντιπαράθεση αυτή σε σχέση με τη χρήση του νομίσματος συνεχίζεται στην πορεία της ιστορίας και φτάνει μέχρι τις μέρες μας.

3.3.1 Ο κανόνας του χρυσού. Τρία είναι τα χαρακτηριστικά του κανόνα του χρυσού. Πρώτον, η κυβέρνηση κάθε χώρας καθορίζει την τιμή του χρυσού σε εγχώριο νόμισμα . Δεύτερον, διατηρεί τη μετατρεψιμότητα του εγχώριου νομίσματος σε χρυσό και τρίτον, ακολουθεί ένα κανόνα που συνδέει την εγχώρια προσφορά χρήματος με τα αποθέματα χρυσού. Μια χώρα που έχει πλεόνασμα στο ισοζύγιο πληρωμών της αντιμετωπίζει μια αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας της ως αποτέλεσμα μεγαλύτερων εισπράξεων από το εξωτερικό σε σύγκριση με τις πληρωμές της προς τους ξένους και μια χώρα με έλλειμμα αντιμετωπίζει μείωση των επίσημων αποθεμάτων χρυσού και μείωση του νομίσματός της. Υπάρχει δηλαδή ένας αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής. Έτσι, ο κανόνας του χρυσού παρέχει έναν αυτόματο μηχανισμό διόρθωσης των ανισορροπιών του εμπορίου και των πληρωμών που παρουσιάζονται σε διάφορες χώρες.

Ο κανόνας αυτός ίσχυε έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Είχε ως πλεονέκτημα να μην επιτρέπει την εκδήλωση υψηλών ρυθμών πληθωρισμού αλλά από την άλλη οι οικονομίες ήταν εκτεθειμένες σε μεγάλη ύφεση γιατί για να επιτευχθεί η πλήρης απασχόληση έπρεπε να μειωθούν οι τιμές κάτι το οποίο ήθελε χρόνο για να συμβεί. Το σύστημα αυτό προτάθηκε -μετά από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο- (από τον Κέυνς) να αλλάξει και εφαρμόστηκε ο κανόνας του δολαρίου. Η βασική του διαφορά ήταν ότι τώρα δεν χρειαζόταν πλήρης κάλυψη του εγχώριου νομίσματος. Έτσι, για παράδειγμα, οι χώρες που είχαν ελλείμματα μπορούσαν να εκδώσουν χρήμα. Αποτέλεσμα ήταν η βελτίωση της οικονομίας βραχυχρόνια. (Begg, Fischer, & Dornbush, 1984/1998)

3.3.2 Henry Thornton (1760-1815). Το 1797 στη Αγγλία καταργήθηκε η δυνατότητα μετατρεψιμότητας της στερλίνας σε χρυσό με σκοπό να αυξηθούν τα αποθέματα ως μια προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης. Το 1804 αυξήθηκε πολύ η τιμή του χρυσού και άρα μειώθηκε η αξία των τραπεζογραμμάτων αφού η αξία του χρυσού που περιείχε μια λίρα ήταν μεγαλύτερη από την αξία της ίδιας της λίρας. Ο Ricardo υποστήριξε ότι η άνοδος του χρυσού οφείλεται σε υπερβολική έκδοση τραπεζογραμμάτων και προτείνει να επιστρέψει ο κανόνας του χρυσού, που είχε καταργηθεί το 1797, έτσι ώστε να μπορεί να ρυθμιστεί η συναλλαγματική ισοτιμία των νομισμάτων και να μην αποκλίνει από την ισοτιμία που καθόριζε η ποσότητα του χρυσού που περιλάμβανε το ίδιο το νόμισμα. Το ίδιο προτείνει και ο H. Thornton (τραπεζίτης και μέλος του αγγλικού Κοινοβουλίου που ασχολούνταν με νομισματικά προβλήματα) αν και θεωρούσε ότι βραχυπρόθεσμα μπορεί να μην ευθύνεται η κοπή τραπεζογραμμάτων για την άνοδο του χρυσού αλλά άλλοι παράγοντες. Για το Thornton η απόφαση για δανεισμό εξαρτάται από το επιτόκιο και το κέρδος που αναμένεται. (Ερχεται δηλαδή σε αντιπαράθεση με την άποψη της εποχής ότι τα τραπεζογραμμάτια εκδίδονται για να μπορούν να χρηματοδοτηθούν συναλλαγές και εξοφλούνται άμεσα. Επομένως η ζήτηση θα ισούται με την προσφορά τραπεζογραμμάτων και άρα οι πληθωριστικές τάσεις προέρχονται από την πραγματική οικονομία χωρίς να επηρεάζονται από τη νομισματική πολιτική.) Αν το επιτόκιο είναι χαμηλότερο από το κέρδος, τότε οι άνθρωποι δανείζονται και αυξάνονται οι τιμές. Αν αντίθετα είναι μικρότερο τότε οι τιμές θα μειώνονται. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Thornton λαμβάνει υπόψη του το δανεισμό για κερδοσκοπία σε αντίθεση με τους υποστηρικτές της άρσης της μετατρεψιμότητας. Γενικά, οι απόψεις για το χρήμα που κυκλοφορεί στην αγορά είναι διαφορετικές. Από τη μία μεριά οι τραπεζίτες πίστευαν ότι σε περίοδο ύφεσης πρέπει να αυξηθούν τα τραπεζογραμμάτια. Η νομισματική σχολή από την άλλη, θεωρούσε ότι τα αποθέματα σε χρυσό έπρεπε να συμβαδίζουν με τα τραπεζογραμμάτια που κυκλοφορούν. (Backhouse, 2002/2009)

Ο Thornton, υποστήριξε την Πράξη Περιορισμού της βρετανικής κυβέρνησης που καταργούσε τη μετατρεψιμότητα του νομίσματος της χώρας σε χρυσό αλλά θεώρησε ότι πρέπει να είναι μόνο ένα προσωρινό μέτρο. Υποστήριξε ότι σε περιόδους κρίσης μειώνονται τα αποθέματα χρυσού, η συνολική προσφορά χρήματος και η ταχύτητα κυκλοφορίας. Έπρεπε λοιπόν να μπορεί η τράπεζα να εκδίδει χρήμα ώστε να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα διαρροής χρυσού και να επανέρχεται η χαμένη

εμπιστοσύνη στο τραπεζικό σύστημα. Το χρήμα μπορεί να υποτιμηθεί όχι μόνο από την αύξηση της προσφοράς αλλά και από παράγοντες που οφείλονται στην οικονομία. Οι νομισματικές πολιτικές μπορούν να βοηθήσουν την οικονομία βραχυχρόνια γιατί το χρήμα μπορεί να αυξήσει τις τιμές και τα κέρδη (με σταθερούς μισθούς) και άρα το εισόδημα και την απασχόληση. Έτσι, η νομισματική πολιτική έχει στόχο την παρέμβαση σε περιόδους κρίσης. (Zamagni & Screpanti, 2004)

3.3.3 T. Mill(1806-1873). Η θέση του για το ρόλο της τράπεζας στον οικονομικό κύκλο. Επηρέαστηκε από τον Thornton και υποστήριξε μια θεωρία για τον οικονομικό κύκλο που βασίζεται στην κερδοσκοπία και στις προσδοκίες. Οι προσδοκίες για πληθωρισμό πίστευε ότι οδηγούν σε κέρδος και αυξάνουν τη ζήτηση πιστώσεων και αγαθών. Αποτέλεσμα ήταν να ικανοποιούνται οι προσδοκίες αυτές και να υπάρχει επανάληψη της διαδικασίας. Όταν οι κερδοσκόποι αρχίσουν να πουλάνε γιατί κρίνουν ότι το επίπεδο του πληθωρισμού είναι μεγάλο, τότε αρχίζουν να πέφτουν οι τιμές. Εδώ, η Τράπεζα πρέπει να παρέμβει για να ενισχύσει την οικονομία μειώνοντας το επιτόκιο και αυξάνοντας τις πιστώσεις. (Zamagni&Screpanti,2004)

Σύμφωνα με τον Mill η περιοριστική νομισματική πολιτική δεν είναι αποτελεσματικό μέτρο, αντίθετα χρειάζεται να τονωθεί η εμπιστοσύνη στις επενδύσεις μέσω της αύξησης της ρευστότητας. (Σωτηρόπουλος, 2005)

3.3.4 I Fisher – K Wicksell. Ο Irving Fisher από την άλλη, (1867-1947) αναλύει το εισόδημα ως κατανάλωση . Υποστήριξε ότι ο τόκος είναι «ευκαιρία και ανυπομονησία» Διατύπωσε την ποσοτική θεωρία του χρήματος όπου $MV = PT$ όπου P το επίπεδο των τιμών. M η ποσότητα χρήματος που κυκλοφορεί, V η ταχύτητα κυκλοφορίας χρήματος, T οι συναλλαγές, M' οι καταθέσεις και V' η ταχύτητα κυκλοφορίας των καταθέσεων.(Zamagni&Screpanti,2004) Σε μια οικονομία με πλήρη απασχόληση, σταθερές συναλλαγές και ταχύτητα κυκλοφορίας , αν αυξήσουμε την ποσότητα χρήματος θα αυξηθούν στην ίδια αναλογία και οι τιμές. Αυτό σημαίνει όμως ότι δεν επηρεάζεται η μεταξύ τους σχέση και επομένως η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα. (Λιανός & Μπένος, 1998)

Στο ζήτημα της κρίσης ο Fisher, διέκρινε διακυμάνσεις στις τιμές και υποστήριξε ότι πρέπει να αποδειχτούν οι πιθανές αιτίες μιας τέτοιας περιοδικότητας

για να μιλήσουμε για κύκλο. Όμως, αιτία της κρίσης ήταν για αυτόν η σχέση ανάμεσα στο χρέος μιας χώρας και στον αποπληθωρισμό. Η μείωση των τιμών αυξάνει το πραγματικό χρέος και δυσχεραίνει την κρίση. (Backhouse, 2002/2009) Πίσω βέβαια από τις μειώσεις των τιμών υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που όμως τους χαρακτηρίζει δευτερεύοντες όπως τεχνολογία και εμπορικές δυνατότητες. (Schumpeter, 1954/2006)

Ο Knut Wicksell(1851-1926) ήταν Σουηδός οικονομολόγος που γεννήθηκε στη Στοκχόλμη και υποστήριξε την συμβολή του χρήματος στην οικονομική ανάπτυξη. Διέκρινε το φυσικό από το πραγματικό επιτόκιο και υποστήριξε ότι αν αναμένεται μεγαλύτερη απόδοση κεφαλαίων από ότι χρηματικός τόκος τότε ενισχύεται η επένδυση σε σχέση με την αποταμίευση και το αντίθετο. (Backhouse, 2002/2009)

Το εισόδημα για τον Knut Wicksell είτε καταναλώνεται είτε αποταμιεύεται. Όσο πιο πολύ αυξάνεται το επιτόκιο τόσο πιο πολύ αυξάνεται το κίνητρο για αποταμιεύσεις και μελλοντική κατανάλωση. Οι επιχειρήσεις από την άλλη έχουν στόχο τις επενδύσεις. Όταν το επιτόκιο αυξάνεται τότε η μακρά παραγωγή κοστίζει σε σχέση με την πιο βραχεία γιατί απαιτεί περισσότερα κεφάλαια. Άρα το επιτόκιο επηρεάζει και τις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις. Το φυσικό επιτόκιο είναι το επιτόκιο των αποταμιεύσεων. Όταν οι τράπεζες δανείζουν, δανείζουν με το χρηματικό επιτόκιο. Τα δύο αυτά είδη επιτοκίων δεν ταυτίζονται. Αν το χρηματικό επιτόκιο είναι μικρότερο από το φυσικό τότε οι επενδύσεις αυξάνονται από δάνεια των τραπεζών και αυξάνονται οι τιμές. Αυτό θα συνεχίζεται συνεχώς εκτός από την περίπτωση που ισχύει ο κανόνας του χρυσού, οπότε θα τελειώσουν τα αποθέματα και θα αυξηθεί το επιτόκιο, θα μειωθούν τα δάνεια με αποτέλεσμα να ανακοπεί η ανοδική πορεία. Αν το χρηματικό επιτόκιο είναι μεγαλύτερο από το φυσικό τότε έχουμε άνοδο των αποταμιεύσεων και μείωση της επενδυτικής δραστηριότητας. (Backhouse, 2002/2009)

Σε περίπτωση τώρα που οι καταναλωτές δεν ανταποκριθούν στην αύξηση των επενδύσεων θα υπάρξει πλεονάζουσα προσφορά ενώ στην περίπτωση που η ζήτηση δεν μειωθεί μέχρι το επίπεδο της περιορισμένης επενδυτικής δραστηριότητας θα υπάρξει ανεπαρκής προσφορά. (Χριστοδουλάκης, 2012)

3.3.5 Διάφορες νομισματικές θεωρίες. Γενικά, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρξε προσπάθεια να εξηγηθεί η κρίση με άξονα το νόμισμα. Ο Νόμος του Fisher για παράδειγμα, που προαναφέρθηκε ($MT=PT$) είναι ένας νόμος που δείχνει ότι όταν ανεβαίνει η προσφορά χρήματος ανεβαίνουν και οι τιμές. Το επιτόκιο αργεί να προσαρμοστεί και επομένως μέσω της μείωσης του πραγματικού επιτοκίου θα αυξηθούν οι επενδύσεις. Όλα αυτά όμως θα συμβαίνουν μέχρι την προσαρμογή του επιτοκίου η οποία θα μειώσει τις επενδύσεις και τότε θα αρχίσει η κάμψη. Ο Marshall από την άλλη προσπάθησε να εξηγήσει τις διακυμάνσεις με βάση τις προσδοκίες για τον πληθωρισμό. Όταν ανεβαίνουν οι τιμές τότε οι επιχειρηματίες αναμένουν και άλλη άνοδο και αυξάνουν τη ζήτηση. Επομένως αυξάνονται τα κέρδη και οι επενδύσεις και συνεχίζεται η άνοδος του πληθωρισμού. Κάποια όμως στιγμή η πίστη αρχίζει να μειώνεται και οι τιμές πέφτουν όπως και η παραγωγή και η απασχόληση. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης του 1929 άρχισαν να αναπτύσσονται διάφορες θεωρίες από οικονομολόγους που προσπάθησαν να την εξηγήσουν. Ο Ludwig von Mises (1881-1992) και ο Friedrich von Hayek (1899-1992), εκπρόσωποι της αυστριακής σχολής, έδωσαν έμφαση στη νομισματική πολιτική η οποία κατά τη γνώμη τους επηρεάζει τις πιστώσεις και δεν είναι συμφέρουσα γιατί η άνοδος των επενδυτικών δραστηριοτήτων οδηγεί σε κατάρρευση της οικονομίας. Το επιτόκιο πρέπει να διατηρεί για αυτούς σταθερό το επίπεδο του εισοδήματος και όχι να αυξάνει την ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί στην αγορά. Αν τα επιτόκια διατηρούνταν χαμηλά και με δεδομένη την απουσία του κανόνα του χρυσού τότε θα υπήρχε κίνητρο από τις επιχειρήσεις να αυξηθούν οι επενδύσεις κεφαλαιουχικών αγαθών με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι τιμές τους σε σχέση με τα καταναλωτικά αγαθά. Η ζήτηση όμως για καταναλωτικά αγαθά θα αυξανόταν γιατί δε θα υπήρχε κίνητρο για το αντίθετο. Η κατανομή των παραγωγικών πόρων είναι εμφανές ότι θα ήταν άνιση. Αν τα επιτόκια αυξάνονταν, τότε οι επενδύσεις θα σταματούσαν και όσες είχαν ήδη δημιουργηθεί δε θα ήταν επικερδείς. Μηχανήματα, εξοπλισμός, αποθέματα και άλλοι πόροι επειδή δε θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αλλού θα έμεναν ανενεργοί. Άρα η επεκτατική νομισματική πολιτική δεν είναι συμφέρουσα. Γενικότερα, και οι δύο ήταν εναντίον της κρατικής παρέμβασης. (Backhouse, 2002/2009) Ο Hayek ισχυριζόταν ότι η σταθερότητα της προσφοράς χρήματος οδηγεί σε επενδύσεις άμεσα συναρτώμενες από την αποταμίευση οι οποίες δεν θα μπορούν να οδηγήσουν σε υπερεπενδύσεις. Επομένως θα διαμορφώνεται αντίστροφη σχέση ανάμεσα στις επενδύσεις και στην

κατανάλωση μέσω της προσαρμογής του επιτοκίου με αποτέλεσμα τη σταθερότητα στη ζήτηση. Σε περίπτωση μειωμένων επιτοκίων και επενδύσεων δυσανάλογων με τις αποταμιεύσεις η ισορροπία αυτή διαταράσσεται . (Κώττης & Κώττη, 2000) Ο Robbins επίσης, υποστήριξε ότι η κρίση έχει νομισματικά αίτια και το πρόβλημα βρίσκεται στην επεκτατική νομισματική πολιτική λόγω της κατάργησης του κανόνα του χρυσού και του κρατικού παρεμβατισμού που δεν άφηνε τις αγορές να ισορροπήσουν. (Ψαλιδόπουλος, 2011) Η σχολή της Στοκχόλμης οδηγήθηκε σε διαφορετικά συμπεράσματα. Για αυτούς η ζήτηση δανείων εξαρτάται από τις προσδοκίες για το μέλλον. Η ισότητα ανάμεσα σε επενδύσεις και αποταμιεύσεις είναι ανεξάρτητη από τον πληθωρισμό γιατί ο τελευταίος έχει συνυπολογιστεί στα συμβόλαια σύναψης δανείων. Το πρόβλημα βρισκόταν στις μη προσδοκώμενες μεταβολές τιμών. Δεν κατέληξαν σε μια σαφή άποψη για τον οικονομικό κύκλο αλλά δέχονταν ότι η λύση για την ανεργία δεν βρισκόταν μόνο στην νομισματική αλλά και στη δημοσιονομική πολιτική. (Backhouse,2002/2009) Για τους περισσότερους βέβαια οικονομολόγους ,οι οποίοι ήταν επηρεασμένοι από τον Alfred Marshall ο κύκλος λειτουργούσε όπως έχει προαναφερθεί ως εξής: Όταν αυξάνεται η ζήτηση, λόγω αυξημένης εμπιστοσύνης, αυξάνεται ο δανεισμός και οι τιμές. Αυτά βέβαια συμβαίνουν μέχρι ένα σημείο γιατί αργότερα τα δάνεια περιορίζονται, αυξάνονται τα επιτόκια και μειώνονται οι τιμές. Επειδή οι τιμές αντιδρούν και αλλάζουν πιο γρήγορα από τα κόστη υπάρχουν διακυμάνσεις στο προϊόν. Αυτά, οφείλονται στην εμπιστοσύνη- που οδηγεί στην άνοδο των επενδύσεων - ή στην έλλειψή της που έχει τα αντίθετα αποτελέσματα. Ο Ralph Hawtrey (1879-1975), μαθητής του Marshall, πίστευε και αυτός στη μονεταριστική θεωρία ότι η προσφορά χρήματος μπορεί να επηρεάσει το προϊόν γιατί οι τιμές και οι μισθοί αργούν να προσαρμοστούν. Ο Dennis Robertson (1890-1963) αντίθετα πίστευε ότι οι καινοτομίες μπορούν να επηρεάσουν την ανάπτυξη αλλά υποστήριζε πως η νομισματική πολιτική μπορεί να οξύνει τις διακυμάνσεις στην οικονομία. (Backhouse,2002/2009)

3.3.6Μονεταριστές. Πρόκειται για σχολή που εμφανίστηκε στην οικονομική σκέψη τη δεκαετία του 1970 όταν εμφανίστηκε το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία. (Λιανός & Μπένος, 1998)

Τη δεκαετία του 1960 στην Αμερική, ο κευνσιανισμός κυριαρχούσε στην οικονομική σκέψη και πρακτική, όμως ο πόλεμος στο Βιετνάμ οδήγησε σε τεράστια

αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Αυτό δημιούργησε πρόβλημα στα αποθέματα, κατέρρευσαν οι συναλλαγματικές ισοτιμίες του Bretton Woods, οι τιμές των εμπορευμάτων ανέβαιναν και το σκηνικό συμπληρώνεται με την απόφαση των πετρελαιοπαραγωγών χωρών να αυξήσουν την τιμή και να μειώσουν την παραγόμενη ποσότητα πετρελαίου. Τα έσοδά τους αυξήθηκαν ενώ η ζήτηση για πετρέλαιο άρχισε να μειώνεται. Οι αυξήσεις στις τιμές με την ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας οδήγησαν την οικονομική σκέψη σε προβληματισμό για τις κυρίαρχες μέχρι τότε κευνσιανές αντιλήψεις. (Backhouse,2002/2009)

Η καμπύλη Phillips μέχρι τότε έδειχνε την αρνητική σχέση ανάμεσα στον πληθωρισμό και την ανεργία. Μάλιστα, ο Samuleson και ο Solow υποστήριζαν ότι οι κυβερνήσεις θα μπορούσαν να επιλέξουν όποιο συνδυασμό πληθωρισμού και ανεργίας επιθυμούσαν χρησιμοποιώντας νομισματικά και δημοσιονομικά μέτρα. (Backhouse,2002/2009)

Τα οικονομικά δεδομένα της εποχής οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι η καμπύλη Phillips δεν ήταν βάσιμη. Δύο ήταν τα σημεία που στήριζαν τη θέση τους αυτή οι υπέρμαχοι της άποψης αυτής. Το πρώτο ήταν το φυσικό ποσοστό ανεργίας, δηλαδή η ανεργία που υπάρχει σε περιόδους πλήρους απασχόλησης, οι άνεργοι δηλαδή που είναι προσωρινά σε αυτή την κατάσταση. Η ανεργία αυτή υπάρχει τη στιγμή της ισορροπίας στην αγορά εργασίας. Δεύτερο σημείο είναι η αυταπάτη χρήματος και πιο συγκεκριμένα η έλλειψή της. Οι εργάτες αντιλαμβάνονται ότι αν αυξηθεί ο ονομαστικός μισθός τους δε σημαίνει και απαραίτητα τη διατήρηση της αγοραστικής τους δύναμης. Με γνώμονα αυτά τα δύο σημεία θεωρούν οι μονεταριστές (η νέα οικονομική σχολή που άρχισε να αναπτύσσεται) ότι σε περίπτωση ανεργίας στο φυσικό ποσοστό, η δημοσιονομική ή νομισματική παρέμβαση θα μειώσει το επιτόκιο και θα αυξήσει τη ζήτηση και τις τιμές. Όμως θα μειώσει τον πραγματικό μισθό και την ανεργία. Οι εργάτες όμως θα πιέσουν για αυξήσεις και έτσι θα μειωθεί η απασχόληση και θα επιστρέψουμε στο αρχικό επίπεδο ανεργίας και με αυξημένους ονομαστικούς μισθούς. Αν αυτή διαδικασία συνεχίζεται με προσπάθειες της κυβέρνησης να μειώσει την ανεργία θα συμβαίνει διαρκώς ο ίδιος κύκλος. Επομένως θεωρούν ότι το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει. (Λιανός & Μπένος, 1998)

Οι μονεταριστές γενικά ισχυρίζονται ότι το χρήμα είναι ουδέτερο μακροχρόνια και επηρεάζει μόνο τις τιμές αλλά όχι το προϊόν που παράγεται. (Μπένος, 1988) Σύμφωνα με τη θεωρία του Milton Friedman (1921-2006),

οικονομολόγου του Πανεπιστημίου του Σικάγο και οπαδού της ομώνυμης οικονομικής σχολής, οι διακυμάνσεις που εμφανίζονται στην οικονομία δεν πρέπει να ρυθμίζονται με μεταβολές στην προσφορά χρήματος. Η αύξηση του χρήματος πρέπει να γίνεται με ένα συγκεκριμένο σταθερό ποσοστό που να αντικατοπτρίζει την αύξηση του Εθνικού Προϊόντος. Θεωρείται ότι οι τιμές έχουν μεγάλη ευκαμψία και μια αλλαγή στην ποσότητα χρήματος θα επηρεάσει τα πραγματικά μεγέθη της οικονομίας βραχυχρόνια μόνο. (Λιανός&Μπένος, 1998)

Όταν οι τιμές αυξάνονται με γνώριμο ρυθμό τότε οι εργαζόμενοι κινούνται με γνώμονα αυτό στις διαπραγματεύσεις τους για τους μισθούς. Αν όμως ο ρυθμός δεν είναι γνώριμος τότε οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να αντιληφθούν τη μείωση του πραγματικού μισθού τους. Ανταποκρίνονται στην αύξηση της ζήτησης εργασίας και έτσι μειώνεται η ανεργία. Κάποια στιγμή όμως οι εργάτες αρχίζουν να ζητούν αύξηση γιατί αντιλαμβάνονται ότι ο πραγματικός μισθός είναι χαμηλός. Η ζήτηση για εργασία μειώνεται και έχουμε επιστροφή στο φυσικό ποσοστό ανεργίας. (Τσουλιφίδης, 2008)

Ο Friedman υποστήριξε ότι η συνάρτηση ζήτησης χρήματος είναι σταθερή γιατί είναι σταθερός ο νομισματικός πολλαπλασιαστής και άρα σταθερή η ταχύτητα χρήματος. Ο πολλαπλασιαστής εισοδήματος είναι πιο χαμηλός από τον νομισματικό πολλαπλασιαστή. Αυτό συμβαίνει γιατί η κατανάλωση επηρεάζεται από το μόνιμο εισόδημα και όχι από το τρέχον, το οποίο είναι και πιο ασταθές. Επομένως, η δημοσιονομική πολιτική δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία σε σχέση με τη νομισματική. Εδώ, ο Friedman επιχειρηματολογεί και υπέρ της θεωρίας του « παραγκωνισμού» η οποία αναφέρει ότι με σταθερό το χρήμα, όταν αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες μέσω δανείων τότε αυξάνεται το επιτόκιο και άρα μειώνονται οι ιδιωτικές επενδύσεις και η ζήτηση μένει σταθερή. Όμως με σταθερές τις δημόσιες δαπάνες, όταν αυξάνεται το χρήμα τότε αυξάνονται τα εισοδήματα με σταθερό το επιτόκιο. Επομένως η νομισματική πολιτική είναι σημαντική αν και το καλύτερο που πρέπει να κάνουν οι κυβερνήσεις είναι να αυξάνουν το χρήμα που κυκλοφορεί με ρυθμό όπως αυτό της μεγέθυνσης. (Zamagni&Screpanti, 2004)

Οι μονεταριστές ενδιαφέρονται για την προσφορά χρήματος, θεωρούν ότι οι τιμές είναι εύκαμπτες και δεν έχουν την αυταπάτη του χρήματος. Αντίθετα οι νεοκευνσιανοί δείχνουν ενδιαφέρον στη ζήτηση χρήματος, θεωρούν τις τιμές άκαμπτες και πιστεύουν στην αυταπάτη του χρήματος. Οι δεύτεροι λοιπόν χρησιμοποιούν το χρήμα για να αυξήσουν τη ζήτηση και ασκούν και δημοσιονομική

πολιτική θεωρώντας το χαρακτήρα των παρεμβάσεων τους μόνιμο στην οικονομία. Αντίθετα οι μονεταριστές θεωρούν ότι η ποσότητα χρήματος επηρεάζει την οικονομία βραχυχρόνια. (Λιανός & Μπένος, 1998)

Οι μονεταριστές θεωρούν ότι μόνο οι τιμές μπορούν να ισορροπήσουν την αγορά γιατί είναι πλήρως ελαστικές. Οι κυκλικές διακυμάνσεις προκύπτουν από τυχαίες εξωγενείς διαταράξεις. (Zamagni & Screpanti, 2004) Η θεωρία τους αφορά στη σχέση χρήματος και πληθωρισμού όμως επεκτάθηκε και παραπέμπει στην ελεύθερη αγορά, στις ιδιωτικοποιήσεις, στην απουσία κρατικών παρεμβάσεων, στη μείωση των φόρων.

3.4 Καινοτομίες

Η άποψη ότι οι κρίσεις είναι δομικές δηλαδή οφείλονται στη λειτουργία του ίδιου του συστήματος, οδηγεί αναπόφευκτα από τη μία στο συμπέρασμα ότι δεν είναι τυχαίες αλλά επαναλαμβάνονται και από την άλλη στην συζήτηση για το χρόνο εμφάνισής αλλά και για τη διάρκειά τους. Κάθε πότε δηλαδή θα επαναλαμβάνεται ο κύκλος αυτός της ανόδου και καθόδου της οικονομίας. Η συζήτηση για τον οικονομικό κύκλο και τα κύματα ενώ είναι μια συζήτηση με μαρξιστικές ρίζες η οποία όμως παραπέμπει πλέον στον Schumpeter και στις καινοτομίες ως αιτία των οικονομικών διακυμάνσεων.

3.4.α Οικονομικοί κύκλοι και κύματα μακράς διάρκειας. Για τους οικονομολόγους υπάρχουν τρία είδη οικονομικών κύκλων. Οι μικροί κύκλοι με διάρκεια 4 περίπου χρόνια, οι μεγάλοι κύκλοι με διάρκεια 8 περίπου χρόνων και οι κύκλοι Kondratieff με διάρκεια 40-50 χρόνια. Μάλιστα υπάρχει περίπτωση να συμπίπτουν οι κύκλοι αυτοί. (Λιανός Θ,1997)

3.4.β N. D. Kondratieff. Από το 1820 άρχισαν να είναι ολοένα και πιο εμφανείς οι ανοδικές και καθοδικές τάσεις της οικονομίας και αυτό οδήγησε σε μελέτες για το φαινόμενο αλλά και για τα αίτιά του. Τον 20ο αιώνα αρχίζει η συστηματική διερεύνησή τους. Πρώτος ο Alexander Helfand το 1900 καταγράφει την ύπαρξη μακροχρόνιων διακυμάνσεων και στη συνέχεια μετά και από άλλες φωνές που συνηγορούσαν στη θεωρία αυτή, (όπως Trotsky, Kautsky κ.α) ο Nicolai Kondratieff προσπάθησε να αναλύσει το φαινόμενο. (Κατσαρός, 2010)

Ο Nikolai Kondratieff (1892-1938), Ρώσος οικονομολόγος, γεννήθηκε το 1892 στη Ρωσία και ήταν μέλος του Αριστερού Σοσιαλιστικού Επαναστατικού Κόμματος από το 1917 έως το 1919. Διετέλεσε Διευθυντής ενός οικονομικού Ινστιτούτου στη Μόσχα, όπου εκεί ανακάλυψε και μελέτησε το μεγάλο οικονομικό κύκλο, κατά τη διάρκεια του οποίου ο καπιταλισμός γνωρίζει αρχικά μια άνθιση και στη συνέχεια μια πτώση. Στον Kondratieff ο Ι.Β Στάλιν ανέθεσε να ανακαλύψει πως θα «πεθάνει» ο καπιταλισμός εξαιτίας των κρίσεων. Το συμπέρασμά του μέσα από δεδομένα που μελέτησε, είναι ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα το οποίο διαρκώς ανανεώνεται παρόλο που περνάει κρίσεις. Οι φάσεις ανόδου του συστήματος διακόπτονται από σημεία καμψής και ακολουθούνται από φάσεις καθόδου. Η φάση της ανόδου διαρκεί γύρω στα 20 περίπου χρόνια, όσο και η φάση της καθόδου. Συνολικά τα μακρά κύματα έχουν διάρκεια 45-55 χρόνια. Η άνοδος περιλαμβάνει μικρότερες υφέσεις και η φάση της καθόδου περιλαμβάνει μικρότερες φάσεις ανοδικές. Τα μεγάλα κύματα δηλαδή περικλείουν μέσα τους κύματα μικρότερης διάρκειας. (Mason, 2016)

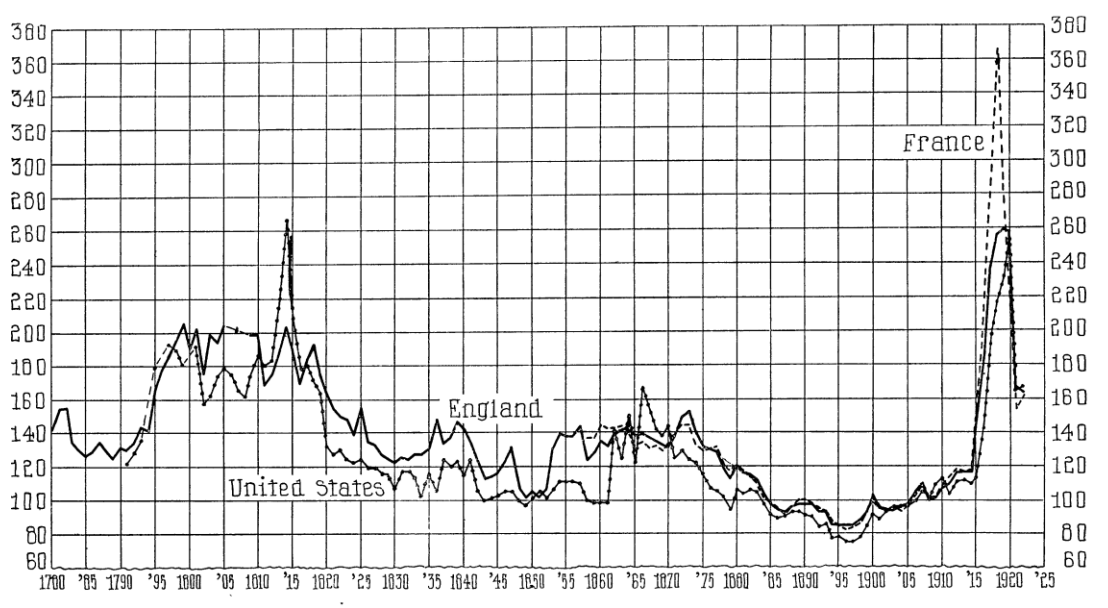
Η φάση της ανόδου χαρακτηρίζεται από επαναστάσεις, νέες τεχνολογίες, εφευρέσεις που προϋπάρχουν και τη δεδομένη στιγμή εφαρμόζονται και ανάπτυξη επενδύσεων. Όμως κατά τη διάρκεια της ανόδου εμφανίζεται και αύξηση της αποταμίευσης και υπερσυσσώρευση. Η φάση τώρα της καθόδου, χαρακτηρίζεται από μειώσεις τιμών των αγαθών, των επιτοκίων και των μισθών όπως και κεφάλαιο που δεν μπορεί να επενδυθεί μέχρι που κάποια στιγμή εμφανίζεται η κρίση. Το πρώτο μεγάλο κύμα ιστορικά εμφανίζεται από το 1780 έως το 1849 στη Μεγάλη Βρετανία με την εμφάνιση των βιομηχανιών και της ατμομηχανής με σημείο καμψής το 1820,

περίοδο ύφεσης. Από το 1848 έως το 1890 έχουμε το δεύτερο κύμα που εμφανίζεται με την ταυτόχρονη ανάπτυξη του σιδηροδρόμου, των ατμόπλοιων και του τηλέγραφου με σημείο καμπής την ύφεση του 1870. Κατά τη δεκαετία του 1920 περάσαμε στην ύφεση του τρίτου κύματος του οποίου η διάρκεια είναι από το 1890 έως το 1945. Εδώ η τεχνολογία είναι η βαριά βιομηχανία, η ηλεκτρολογία, το τηλέφωνο. Το τέλος του κύματος χρονικά συμπίπτει με το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. (Mason, 2016)

Ο ίδιος ο Kondratieff δεν μπορούσε όπως έλεγε να ερμηνεύσει το φαινόμενο γιατί δεν είχε επαρκή στοιχεία και το χρονικό εύρος από το οποίο άντλησε τα δεδομένα του ήταν μη επαρκές για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων. Παρόλα αυτά το συμπέρασμά του για το φαινόμενο αυτό ήταν ότι ήταν σύμφυτο με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. (Κατσαρός, 2010)

Όλα τα χαρακτηριστικά που συμπέρανε ότι εμφανίζονται στα κύματα, τα θεώρησε ως ενδογενείς αιτίες δηλαδή αιτίες που πηγάζουν από το ίδιο το σύστημα. Ακόμα και ο πόλεμος σύμφωνα με τον Kondratieff έχει ως αιτία την αυξημένη ένταση της οικονομικής ζωής και την πίεση για απόκτηση αγορών και πρώτων υλών. (Solomou, 1987)

Έβγαλε επίσης το συμπέρασμα ότι οι επενδύσεις οδηγούσαν στην εναλλαγή μακρών περιόδων έλλειψης κεφαλαίου και επίσης μακρών περιόδων πλεονάσματος κεφαλαίου. (Κάππος, 1994)

N. D. Kondratieff and W. F. Stolper (1935) *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 17, No. 6. σ. 106. The MIT Press

Στον παραπάνω πίνακα φαίνεται η εξέλιξη των εμπορικών τιμών σε τρεις χώρες (Αγγλία, Ηνωμένες Πολιτείες και Γαλλία). Η άνοδος και κάθοδος των τιμών αυτών συμβαδίζει με τα μακρά κύματα Kondratieff. (Kondratieff & Stolper, 1935)

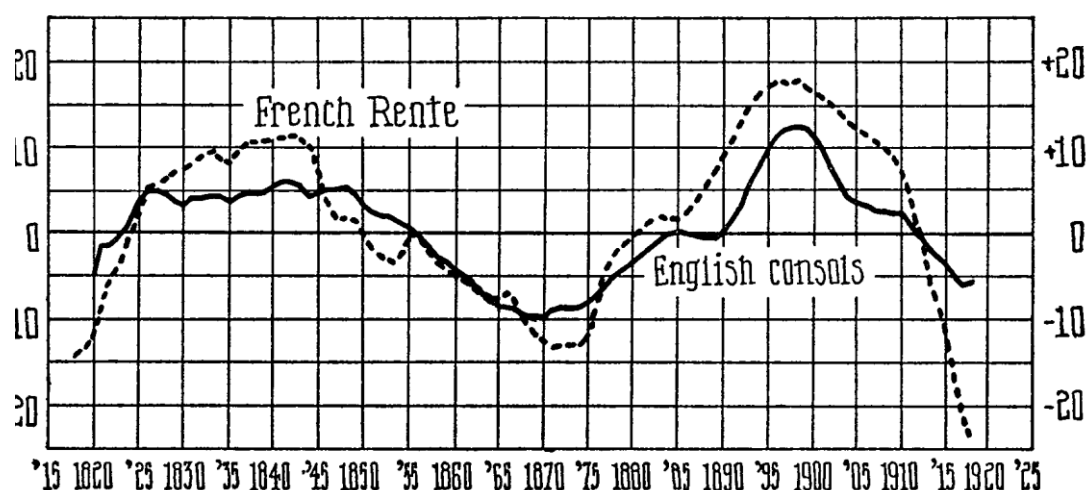
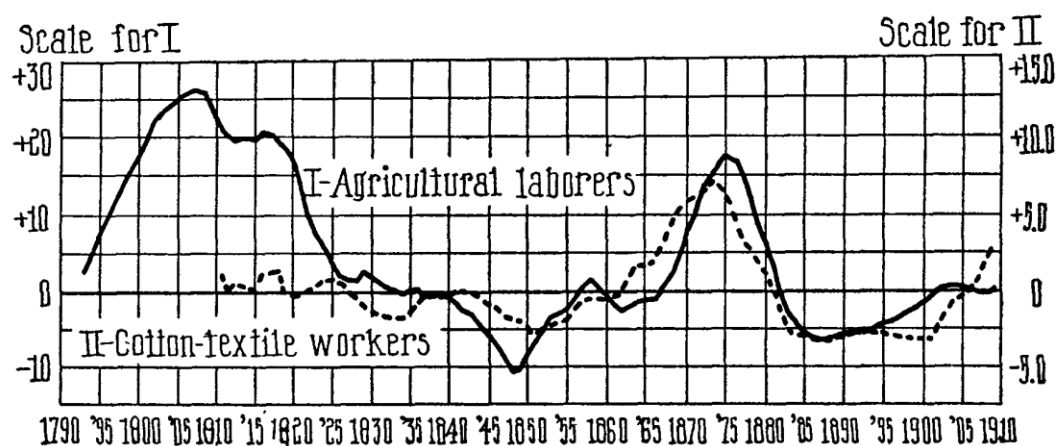
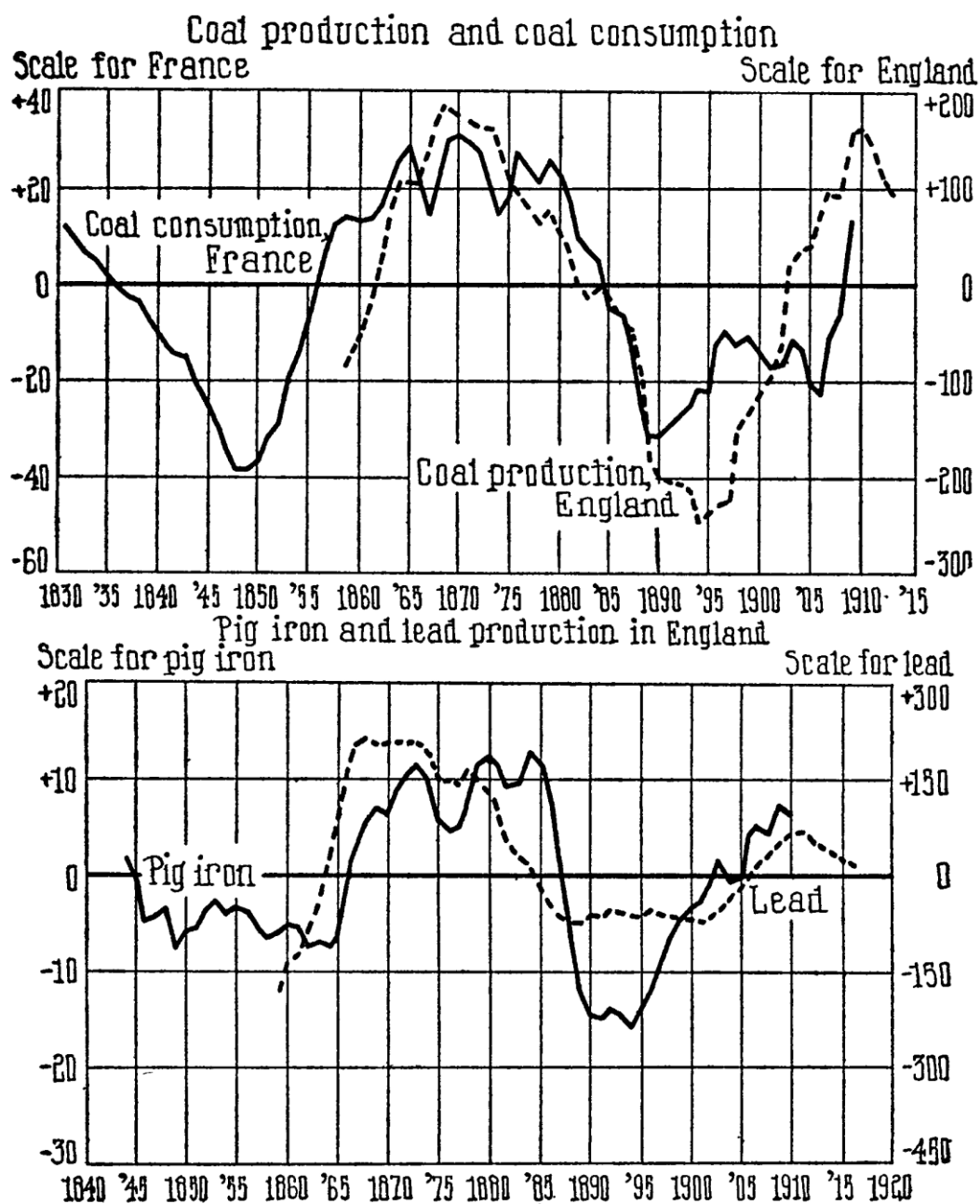

CHART 3.— WAGES IN ENGLAND

Αναδημοσίευση από το άρθρο «The Long Waves in Economic Life» των N. D. Kondratieff and W. F. Stolper (1935) *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 17, No. 6. σ. 107-108. The MIT Press

Βλέπουμε ότι και οι μισθοί είναι στοιχείο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα των μακροκυμάτων. (Kondratieff & Stolper, 1935)

Αναδημοσίευση από το άρθρο «The Long Waves in Economic Life» των
 N. D. Kondratieff and W. F. Stolper (1935) *The Review of Economics and Statistics*,
 Vol. 17, No. 6. σ. 107-108. The MIT Press

Παραγωγή- κατανάλωση κάρβουνου σε Αγγλία και Γαλλία και παραγωγή ακατέργαστου σιδήρου στην Αγγλία. Συσχέτιση με τα μακρά κύματα.(Kondratieff & Stolper,1935)

3.4.γ J. A. Schumpeter- και καινοτομίες. Ο Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) ήταν αυστριακός οικονομολόγος, επηρεασμένος από τη γερμανική ιστορική σχολή που έγινε γνωστός από τις θεωρίες του για την οικονομική ανάπτυξη και τις καπιταλιστικές κρίσεις. Εκδίδει το 1912 το βιβλίο με τίτλο «Η θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης» στο οποίο υποστηρίζει ότι η τεχνολογία μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη και ότι οι καινοτομίες βοηθάνε τις επιχειρήσεις να αυξήσουν τα κέρδη τους. Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζει αρχικά τον καπιταλισμό χωρίς ανάπτυξη, σε μια στατική φάση στην οποία δε θα υπάρχει κέρδος γιατί λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων ο κάθε ένας, είτε εργαζόμενος είτε ιδιοκτήτης γης θα εισπράττει την αξία που παράγει ή την αξία των πόρων που συνεισφέρει στην παραγωγή. Οι καπιταλιστές δε θα εισπράττουν κέρδος παρά μόνο το μισθό τους ως διευθυντές. Αυτή για τον Schumpeter είναι η στατική αρχή ενός κατά τα άλλα δυναμικού συστήματος. (Heilbroner,1953/2000)

Επομένως ο καπιταλισμός έχει δύο φάσεις. Η πρώτη είναι αυτή που προαναφέρθηκε, ο ανταγωνιστικός καπιταλισμός και η δεύτερη ο καπιταλισμός των τραστ με την τεράστια σημασία που παίζουν τα μονοπώλια στην λειτουργία του. Ο ανταγωνιστικός καπιταλισμός είναι αυτός κατά τον οποίο οι επιχειρήσεις είναι πολλές και μικρές και όταν δεν μπορούν να προσαρμοστούν στις συνθήκες χρεοκοπούν και κλείνουν. Ο καπιταλισμός των τραστ έχει ως χαρακτηριστικό του μεγάλες επιχειρήσεις και ανταγωνισμό με μεγέθυνση των εταιρειών. Εδώ πλέον ο καπιταλιστής και ο επιχειρηματίας- καινοτόμος δεν είναι πάντα το ίδιο άτομο. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Τα κέρδη εμφανίζονται όταν συμβαίνει κάποιο γεγονός το οποίο διαταράσσει τη συνηθισμένη κυκλική ροή που δεν έχει κέρδη, δηλαδή στον καπιταλισμό των τραστ. Το γεγονός αυτό για τον Schumpeter συμβαίνει όταν εμφανίζεται μια οποιαδήποτε καινοτομία. Τότε μπορεί μια επιχείρηση να αποκτήσει κέρδη γιατί παράγεται ένα προϊόν με πιο χαμηλό κόστος και ο καπιταλιστής θα κερδίζει μέχρι η καινοτομία αυτή να ανακαλυφθεί από τους υπόλοιπους καπιταλιστές. Τότε, οι

ανταγωνιστές θα προσπαθήσουν να αντιγράψουν την καινοτομία και αυτό οδηγεί σε βελτίωση των όρων παραγωγής, επομένως και σε οικονομική άνθηση. Όμως αυτή η εξέλιξη έχει ως αποτέλεσμα σε ένα βάθος χρόνου να χαθεί το πλεονέκτημα της καινοτομίας και ταυτόχρονα λόγω ανταγωνισμού θα μειωθούν τα κέρδη και οι επενδύσεις. (Heilbroner,1953/2000)

Ο καπιταλισμός δεν είναι στατικός αλλά εξελίσσεται διαρκώς. Ο ανταγωνισμός έχει περάσει πια στο επίπεδο της τεχνολογίας και των νέων τρόπων παραγωγής και όχι στις τιμές. Διαρκώς γεννιούνται νέα προϊόντα και μέθοδοι παραγωγής. Συνέπεια είναι η ποιοτική αναβάθμιση της ζωής μας και η καταστροφή της παλαιάς δομής της οικονομίας θέτοντας τις βάσεις για νέες δομές. (Schumpeter, 1942/2006)

Σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς δηλαδή οι οποίοι θεωρούσαν ότι ο ανταγωνισμός αποτελεί παίγνιο μηδενικού αθροίσματος ο Schumpeter θεωρεί ότι ο πραγματικός ανταγωνισμός δεν εξισορροπεί τα συμφέροντα και τις αντικρουόμενες δυνάμεις αλλά οδηγεί σε μονοπώλια. Ο ανταγωνισμός οδηγεί στην εξέλιξη και ανάπτυξη της οικονομίας δια μέσου των καινοτομιών. (Κατσορίδας, 2000)

Η ποιοτική αναβάθμιση έγκειται στο γεγονός ότι οι τεχνολογικές αλλαγές δημιουργούν μια ευημερία η οποία αν και περιοδικά διακόπτεται από μικρότερα κύματα μέχρι που η γενίκευση οδηγεί σε ύφεση, στην πορεία αυτή έχει οδηγήσει σε παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και έχει ανέβει το βιοτικό επίπεδο των εργατών. Αυτό μόνο στον καπιταλισμό μπορεί να συμβεί. (Schumpeter,1942/2006)

Η έννοια καινοτομία πρέπει να σημειωθεί ότι στο έργο του διαφέρει από την έννοια της εφεύρεσης. Εφεύρεση είναι η επιστημονική επινόηση ενώ καινοτομία η εφαρμογή της. (Πάκος, 2005)

Τα είδη καινοτομιών για τον Schumpeter είναι πέντε: Αρχικά, η είσοδος ενός νέου αγαθού στην αγορά, αγαθού το οποίο δεν υπήρχε πριν. Δεύτερον, το άνοιγμα μιας νέας αγοράς. Τρίτον, η εισαγωγή ενός νέου τρόπου παραγωγής δηλαδή ενός τρόπου που πριν δεν υπήρχε. Τέταρτον, ένα νέο σύστημα προμήθειας πρώτων υλών και τέλος, ένας νέος τρόπος οργάνωσης ενός κλάδου παραγωγής. (Trigilia,1998/2004)

Οι καινοτομίες δεν εμφανίζονται σταδιακά μέσα στο χρόνο και αυτό ήταν ένα ερώτημα που απασχόλησε τον Schumpeter . Η απάντηση που δίνει ο ίδιος στο γιατί συμβαίνει αυτό είναι ότι κάθε εφεύρεση όταν ανακαλύπτεται δεν χρησιμοποιείται αμέσως στην παραγωγή γιατί συναντάει αντιστάσεις. Έτσι, συσσωρεύονται

ανεκμετάλλευτες εφευρέσεις και όταν καμφθούν οι αντιστάσεις αυτές τότε βγαίνουν στο προσκήνιο. (Zamagni & Screpanti, 2004)

Επιπλέον, οι καινοτομίες όπως αναφέρει ο Schumpeter ξεκινούν από το σημείο ισορροπίας γιατί σε περίοδο ύφεσης κανένας δε θα δεχτεί να καινοτομήσει λόγω μεγάλου ρίσκου και σε περίοδο ανόδου δεν υπάρχουν πολλοί νέοι εφευρέτες καινοτομιών γιατί έχουν ήδη δραστηριοποιηθεί νωρίτερα. (Staley, 1986)

Οι φορείς των καινοτομιών ονομάζονται από τον ίδιο entrepreneurs και διαφέρουν από τους καπιταλιστές ή τουλάχιστον δεν ανήκουν απαραίτητα στην ίδια τάξη. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο καπιταλιστής και ο επιχειρηματίας δεν είναι τα ίδια άτομα. Η επιχειρηματικότητα είναι κάτι ξεχωριστό και εδώ θεωρεί ότι σφάλλει ο Marx. Ο καινοτόμος μπορεί να προέρχεται και από άλλες τάξεις, δεν ρισκάρει δικά του χρήματα. (Schumpeter, 1939)

Οι entrepreneurs για τον Schumpeter, είναι δυναμικοί, ενεργητικοί ηγέτες που διακρίθηκαν από τη θέληση και τη χαρά και όχι από τη νοημοσύνη τους. Θέληση για εύρεση καινοτομιών και χαρά για δημιουργία νέων πραγμάτων. Θέτει λοιπόν φανερά το επίκεντρο της ανάπτυξης και της ύφεσης στην παραγωγή και όχι στην κατανάλωση. Η χρηματοδότηση μάλιστα που χρειάζεται για την ανάπτυξη των ιδεών των entrepreneurs προέρχεται από δανεισμό και όχι από την αποταμίευση. (Peet & Hartwick, 2009)

Θέτοντας ως κυρίαρχο στην ανάπτυξη το ρόλο της παραγωγής, αναφέρει ότι τρεις είναι οι ενδογενείς αιτίες αλλαγής του συστήματος. Οι προτιμήσεις των καταναλωτών, οι αλλαγές στην ποσότητα των παραγωγικών συντελεστών (χωρίς δηλαδή να αλλάξουν οι τρόποι παραγωγής) και οι αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής εμπορευμάτων. Οι αλλαγές στις προτιμήσεις των καταναλωτών μπορούν να επιφέρουν αλλαγές όμως κυρίαρχο ρόλο έχουν οι κινήσεις των παραγωγών και όχι η ζήτηση. Δηλαδή, πρώτα εμφανίστηκαν οι σιδηροδρομικές γραμμές και μετά άρχισε η ζήτηση τους και όχι το αντίθετο. Η τρίτη αιτία σχετίζεται με τη θεωρία των καινοτομιών που ήδη προαναφέρθηκε. (Schumpeter, 1939)

Η θεωρία των οικονομικών κύκλων που υιοθέτησε αναφέρει πως υπάρχουν οικονομικοί κύκλοι διαφορετικής διάρκειας ο κάθε ένας. Πιο αναλυτικά, ο κύκλος Kondratiev με διάρκεια 40 χρόνια που συνδέεται με καινοτομίες μεγάλης κλίμακας, ο κύκλος Juglar με διάρκεια 10 χρόνια συνδεδεμένος με καινοτομίες μικρής εμβέλειας, ο κύκλος Kitchins με διάρκεια 3-5 έτη περίπου και συνδεδεμένος με μεταβολές στα αποθέματα και ο κύκλος Kuznetz με διάρκεια 15-25 έτη και συνδεδεμένος με

διακυμάνσεις στην επενδυτική δραστηριότητα. (Τσουλφίδης 2001). Μάλιστα για την κρίση του 1929 ο Schumpeter ισχυρίζεται ότι πρόκειται να είναι πολύ μεγάλη γιατί εκείνη τη χρονική στιγμή όλοι αυτοί οι κύκλοι βρίσκονταν στο πιο χαμηλό σημείο.(Backhouse,2002/ 2009)

Συγκεκριμένα, αναφέρει στο βιβλίο του «Ωστόσο, είναι σαφές ότι η σύμπτωση στο ίδιο σημείο και των τριών κύκλων θα παράγει πάντα φαινόμενα ασυνήθιστης έντασης, ειδικά εάν οι φάσεις που συμπίπτουν είναι αυτές της ευημερίας ή της ύφεσης. Οι τρεις βαθύτερες υφέσεις 1825-1830, 1873-1878, και 1929-1934 δείχνουν αυτό το χαρακτηριστικό.»(Schumpeter, 1939, σ.181)

Γενικά, οι κύκλοι και η διάρκειά τους εξαρτώνται από το είδος των αγαθών για τα οποία έχει εφευρεθεί κάθε είδους καινοτομία. Για τον ίδιο ο κύκλος Juglar είναι αποτέλεσμα επενδύσεων σε εξοπλισμό και εγκαταστάσεις και ο κύκλος Kitchins εξαρτάται από τη συσσώρευση εμπορευμάτων.(Staley, 1986)

Κάθε νέος κύκλος λοιπόν, ξεκινάει με μια καινοτομία ενός επιχειρηματία και η κρίση οδηγεί στη «δημιουργική καταστροφή». Με τον όρο αυτό εννοούσε ότι όσες επιχειρήσεις καταφέρνουν να εισάγουν νέες ιδέες στην παραγωγή, αυτές κατορθώνουν να υπερισχύσουν έναντι των ανταγωνιστών τους. Όσες δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους και δεν καταφέρνουν να ακολουθήσουν οδηγούνται σε πτωχεύσεις επομένως και σε μείωση των επενδύσεων. (Mason, 2016)

Επομένως, σε όλη τη διαδικασία η εργασία είναι παθητικό στοιχείο και αυτός που κινεί τα νήματα είναι ο επιχειρηματίας που διαβλέπει ευκαιρία για κέρδος σε μια δραστηριότητα και πείθει τις τράπεζες να χρηματοδοτήσουν την ιδέα του. Όπως είναι προφανές σε αγορά πλήρως ανταγωνιστική δε θα μπορούσε να υπάρξει ευκαιρία για κέρδος, επομένως η ανάπτυξη νοείται μόνο στα πλαίσια του ατελούς ανταγωνισμού..(Backhouse,2002/ 2009)

Τα μονοπώλια για τον Schumpeter δηλαδή, δεν οδηγούν σε προβλήματα αντίθετα, οδηγούν σε καινοτομίες και σε διαρκή ανάπτυξη μέσα από τις κρίσεις. Όμως αυτή η διαδικασία στην πάροδο του χρόνου οδηγεί σε επιχειρήσεις με γραφειοκρατική διαχείριση, χάνεται ο δυναμικός και κυρίαρχος ρόλος που είχε ο entrepreneur στην ανάπτυξη και υποσκάπτεται το σύστημα το οποίο στην οικονομική του βάση ήταν ένα πετυχημένο σύστημα. Στο έργο του «καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία» κατακρίνει τη θεωρία του Marx ότι ο καπιταλισμός θα ανατραπεί γιατί υποστηρίζει ότι η άνοδός του θα βοηθήσει όλες τις τάξεις να ζήσουν καλύτερα.

Όμως, υποστηρίζει, θα αυτοκαταστραφεί γιατί ο ίδιος δημιουργεί τις βάσεις για να αμφισβητηθούν οι αξίες του σε κοινωνικό επίπεδο και να δημιουργηθούν οι βάσεις για την κατάρρευσή του. (Heilbroner, 1953/2000)

3.4.δ Μαρξιστική ανάλυση των μακροκυμάτων. Ο Λ. Τρότσκι, ήταν από τους πρώτους που ήρθε σε αντιπαράθεση με τη θεωρία του Kondratieff και υποστήριξε ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχει διαρκώς πέρασμα από το κύμα της ανόδου σε αυτό της καθόδου, ο καπιταλισμός δεν έχει τη δυνατότητα να κινείται κυκλικά σε μακροχρόνιο επίπεδο και θα καταρρεύσει. Η απόκτηση νέων αγορών, οι πόλεμοι, οι επαναστάσεις δηλαδή εξωγενείς παράγοντες είναι οι δυνάμεις που μπορούν να υποκινήσουν την κυκλικότητα. (Κάππος, 1994)

Ο Ε. Mandel, μαρξιστής οικονομολόγος από την άλλη, αναφέρει ότι με βάση τον Marx, ο βιομηχανικός κύκλος εξαρτάται από το χρόνο που χρειάζεται να αναπαραχθεί το πάγιο κεφάλαιο. Αυτή η αναπαραγωγή είναι βασικό συστατικό της συσσώρευσης γιατί πρέπει να ανανεώνεται το κεφάλαιο ώστε με τεχνικά καλύτερα μηχανήματα να παράγονται προϊόντα με μειωμένο κόστος. Η υποεπένδυση στον καπιταλισμό δημιουργεί μια εφεδρεία που είναι αναγκαία ώστε να υπάρχουν αδιάθετα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή για να ανανεωθεί η παραγωγική τεχνική. Για να δημιουργηθεί αυτή η νέα τεχνική χρειάζεται να περάσει μια σειρά από αλληπάλληλους κύκλους (κι όχι ο απλός επταετής – δεκαετής βιομηχανικός κύκλος). Ο λόγος που αυτή η νέα τεχνική εμφανίζεται σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα οφείλεται στην αύξηση του ποσοστού κέρδους γιατί τότε υπάρχει συμφέρον από τη χρήση της. Η αύξηση του ποσοστού κέρδους συμβαίνει για παράδειγμα με μια πτώση στη μέση οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, με μια ύψωση του ποσοστού υπεραξίας, με μια πτώση της αξίας στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου,. Όταν τα ανωτέρω δεν εξουδετερωθούν από τη συσσώρευση κεφαλαίου τότε σταματάει η πτωτική τάση του κέρδους και η παραγωγική τεχνική διατηρεί τη δυνατότητα για ανοδική πορεία αντίθετα, αν εξουδετερωθούν, τότε η πτωτική τάση του κέρδους θα συνεχίζεται και θα περάσουμε γρήγορα σε φάση ύφεσης. Βέβαια μια τέτοια πορεία δεν σημαίνει ότι δεν λειτουργεί ο κύκλος αλλά ότι οι ανακάμψεις θα είναι μικρές.

Σε περιόδους ανάπτυξης αυξάνονται τα κέρδη, ενώ αντίθετα σε περιόδους ύφεσης παρατηρείται μια μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους και των επενδύσεων. Το ποσοστό κέρδους εξελίσσεται μέσα σε έναν οικονομικό κύκλο αλλά και καθ'όλη

τη διάρκεια του καπιταλιστικού συστήματος το οποίο δεν μπορεί παρά να ανατραπεί. Η ύπαρξη των κυμάτων μακράς διάρκειας οδηγεί σε μελέτη του κέρδους στα πλαίσια αυτά. Στα μακρά κύματα επέκτασης, επομένως, θα λειτουργήσουν οι παράγοντες που θα διακόψουν την πτώση του ποσοστού κέρδους ενώ στα μακρά κύματα ύφεσης όχι. Η άνοδος στο μέσο ποσοστό κέρδους οφείλεται σε εξωτερικούς παράγοντες όπως για παράδειγμα πόλεμοι, ταξική πάλη, ανταγωνισμοί, επαναστάσεις. Η θεωρία αυτή επομένως, δεν εξηγεί τα μακρά κύματα με τις καινοτομίες και τις επενδύσεις ή από τις προσωπικότητες που εμφανίζονται στην κοινωνία (επιχειρηματίες) αλλά από το ποσοστό κέρδους. Οι τεχνολογικές καινοτομίες αρχίζουν να χρησιμοποιούνται σε περιόδους ανόδου -γιατί πριν δεν υπήρχε δυνατότητα κέρδους- και στην αρχή μέχρι να γενικευτεί η χρήση τους- φέρνουν κέρδη στις επιχειρήσεις που τις χρησιμοποιούν. Από την άλλη, οι εργατικοί μισθοί αυξάνονται αλλά όχι με τόσο γρήγορο ρυθμό όσο η παραγωγικότητα της εργασίας και η μετακίνηση εργατών από την περιφέρεια στο αστικό κέντρο διατηρεί τους μισθούς σε ένα επίπεδο. Έτσι μπορεί και ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους και ταυτόχρονα συγκρατείται το κύμα ανάπτυξης μέσα στα πλαίσια των βιομηχανικών κύκλων. Ο κύκλος δηλαδή υπάρχει απλά οι περίοδοι ανάπτυξης είναι περισσότεροι σε ένα κύμα μακροχρόνιας άνθησης και λιγότεροι σε ένα κύμα μακροχρόνιας ύφεσης. Τα μακρά κύματα ύφεσης ξεκινούν από το κοινωνικό περιβάλλον και από εκεί και έπειτα ξεκινά να λειτουργεί ο μηχανισμός του συστήματος που οδηγεί σε πτώσεις και ανόδους του ποσοστού κέρδους. Παρατηρούνται επιπλέον, αναλογίες στην άνοδο και εξουσία των ιμπεριαλιστικών κρατών και στα κύματα. Αυτό συμβαίνει γιατί σε περιόδους που την εξουσία την έχει μια υπερδύναμη είναι πιο εύκολο να αποφασιστούν λύσεις ενάντια στην κρίση ενώ σε αντίθετη περίπτωση η κρίση είναι πιο δύσκολο να ξεπεραστεί. Οι καινοτομίες εμφανίζονται στο τέλος ενός κύματος ανάπτυξης και γενικεύονται σε ένα κύμα ύφεσης. Στόχος είναι η αλλαγή στην οργάνωση της εργασίας έτσι ώστε να αυξηθεί η εκμετάλλευση των εργατών. Βέβαια αυτό εξαρτάται και από την αντίδραση των ίδιων των εργατών η οποία εξαρτάται από το επίπεδο ανεργίας, από το μέγεθος της τάξης, από τη μαχητικότητα κλπ. Η ταξική πάλη θα καθορίσει το πέρασμα από το κύμα ύφεσης στο κύμα ανόδου. (Mandel, 1978/2003)

Με βάση τον Mandel άρα, φαίνεται ότι η μετάβαση από το κύμα υψηλής έντασης στο κύμα χαμηλής έντασης οφείλεται σε εσωτερικούς ενδογενείς λόγους, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο για τη μετάβαση από το κύμα χαμηλής στο κύμα υψηλής

έντασης. Ο Ε. Mandel γράφει συγκεκριμένα: «Εμείς στεκόμαστε στην αντίληψη ενός βασικά ασυμμετρικού ρυθμού στα μακρά κύματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στον οποίο η πτώση (το πέρασμα από ένα επεκτατικό κύμα σε ένα συσταλτικό) είναι ενδογενής, ενώ η άνοδος δεν είναι αλλά είναι μάλλον εξαρτημένη από εκείνες τις ριζικές αλλαγές στο γενικό ιστορικό και γεωγραφικό περιβάλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που μπορεί να προκαλέσει μια δυνατή και συνεχή άνοδο στο μέσο ποσοστό κέρδους.» (Κάππος, 1994)

Τα κύματα για τον Mandel αφορούν τις εξής ιστορικές περιόδους:

1. 1789-1848: Περίοδος της βιομηχανικής επανάστασης, των μεγάλων αστικών επαναστάσεων, των ναπολεόντειων πολέμων και της σύστασης της παγκόσμιας αγοράς των βιομηχανικών προϊόντων: “ανοδική” στροφή 1789-1825, με υποπεριόδους ανόδων και καθόδων και “καθοδική” στροφή την περίοδο 1826-48 που χαρακτηρίζεται από διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς και εξαφάνιση υπερκερδών.

2. 1848-1893: Περίοδος του βιομηχανικού καπιταλισμού του “ελεύθερου ανταγωνισμού”: “ανοδική” στροφή στα χρόνια 1848-73, Κατασκευάζονται σιδηρόδρομοι και διευρύνεται η παγκόσμια αγορά και “καθοδική” στροφή στα χρόνια 1873-93 (μακρά ύφεση του καπιταλισμού του ελεύθερου ανταγωνισμού).Επέκταση της μηχανικής παραγωγής των μηχανών και μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους. Σιγά σιγά πλέον αυξάνεται η συσσώρευση και έτσι αποτελματώνεται η αγορά.

3.1893-1913: Αποκορύφωμα του κλασικού ιμπεριαλισμού και του χρηματιστικού κεφαλαίου, “ανοδική” στροφή. Επενδύσεις στις αποικίες, γενίκευση των μονοπωλίων.

4.1914-1940: Έναρξη της εποχής της παρακμής του καπιταλισμού, της εποχής των ιμπεριαλιστικών πολέμων, των επαναστάσεων και αντεπαναστάσεων, “καθοδική” στροφή. Μείωση της υλικής παραγωγής και συρρίκνωση της παγκόσμιας αγοράς.

5. 1940(48)-; ο ύστερος καπιταλισμός γεννιέται απ’ την ιστορική καθυστέρηση της παγκόσμιας επανάστασης και τις μεγάλες ήττες της εργατικής τάξης τις δεκαετίες του ’30 και του ’40, αλλά συνοδεύεται από παραπέρα φαινόμενα παρακμής και αποσύνθεσης του συστήματος: “ανοδική” στροφή (όμως περιοριζόμενη σε μια σημαντικά περιορισμένη γεωγραφική περιοχή 1940(48)-67, “καθοδική” στροφή 1968-; Αργή απορρόφηση του εφεδρικού στρατού της βιομηχανίας στις ιμπεριαλιστικές χώρες και πάλι των τάξεων που περιορίζει το ποσοστό κέρδους. (Mandel, 1978)

3.5 Η θεωρία της ρύθμισης

Τη δεκαετία του 1970 οικονομολόγοι της σχολής της ρύθμισης προσπάθησαν να επιλύσουν τις διαφορές των θεωριών σε σχέση με το ζήτημα της αιτίας των κρίσεων. Το συμπέρασμά των μελετών τους ήταν ότι τόσο η πτωτική τάση του κέρδους όσο και υποκατανάλωση είναι πιθανές αιτίες μιας οικονομικής κρίσης και απλά κάθε εμφάνιση του φαινομένου αντιστοιχεί σε διαφορετική αιτία ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο του τρόπου παραγωγής (μισθοί, χρήμα, κράτος, διεθνείς συναλλαγές). Με βάση τη θεωρία αυτή, οι μαρξιστές αν και τα εργαλεία που έχουν στη διάθεσή τους είναι εξαιρετικά, λόγω της αφαίρεσης που χρησιμοποιούν στην ανάλυσή τους, δεν μπορούν να εντάξουν επιμέρους ιστορικά στοιχεία και έτσι τα συμπεράσματά τους δεν είναι πάντα πλήρη. Στην ανάλυση της σχολής αυτής κύριο ρόλο διαδραματίζουν οι θεσμοί οι οποίοι ομογενοποιούν σε κάποιο βαθμό τις ανθρώπινες συμπεριφορές. Οι διαφορετικές συμπεριφορές μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικές αντιλήψεις για την πολιτική των μισθών, των εισοδημάτων, των δημόσιων δαπανών κ.α. Ένας συγκεκριμένος ρυθμός κεφαλαιακής συσσώρευσης με ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους αλλά και ικανοποιητικό καταναλωτικό ρυθμό θα μπορούσε να απομακρύνει την πιθανότητα κρίσης. Στα πλαίσια αυτά οι μισθοί είναι αυτοί που καθορίζουν τη συσσώρευση σε σχέση με την καταναλωτική ζήτηση. Φυσικά, η εφαρμογή ενός τέτοιου μοντέλου δεν θα άρει την αντίθεση κεφαλαίου εργασίας αλλά θα την αμβλύνει. Η δομική κρίση σύμφωνα με τη σχολή ρύθμισης *«αποκαθιστά με βίαιο τρόπο την αντιφατική ενότητα των διαφόρων στιγμών της συσσώρευσης του κεφαλαίου, της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας κυκλοφορίας, που αποκαθιστά τη διαλεκτική ενότητα ανάμεσα στις μορφές συσσώρευσης και στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας»* Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του καπιταλισμού υπάρχει διεύρυνση του κεφαλαίου αλλά δεν εμφανίζεται αλλαγή στην οργανική σύνθεση και στην παραγωγικότητα. Ο μισθός καθορίζεται μέσω του ανταγωνισμού και δεν υπάρχει εκμετάλλευση της σχετικής αλλά της απόλυτης υπεραξίας. Στη συνέχεια όμως άρχισε να εφαρμόζεται το επιστημονικό μάνατζμεντ. Ο Frederick Taylor πίστευε ότι αν εφαρμοστούν επιστημονικές μέθοδοι θα μπορούσε να αυξηθεί η παραγωγικότητα και να περιοριστεί η σπατάλη ανθρώπινης εργασίας. Ο μισθοί δεν

ακολούθησαν αυτή την αύξηση παραγωγικότητας και έτσι άρχισε να εμφανίζεται πρόβλημα υποκατανάλωσης. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο βλέπουμε μια προσπάθεια προσαρμογής των μισθών στους ρυθμούς παραγωγικότητας. Από τη δεκαετία του 60 και μετά εμφανίζεται μείωση της αποδοτικότητας και μείωση του ποσοστού κέρδους. (Κεραμίδου, 2002)

3.6 Ο πραγματικός οικονομικός κύκλος

Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι οι διακυμάνσεις επηρεάζουν την προσφορά και όχι τη ζήτηση (όπως πίστευαν μέχρι τότε οι κενυσιανοί και οι μονεταριστές) με αποτέλεσμα μια αύξηση της προσφοράς να αυξάνει το προϊόν και το αντίθετο. (Κώττης & Κώττη, 2000)

Αιτία των διακυμάνσεων είναι πραγματικές διαταραχές για αυτό και η θεωρία ονομάστηκε θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου. (Backhouse, 2002/2009)

Γενικά οι διακυμάνσεις οφείλονται σε μεταβολές πραγματικών μεταβλητών όπως φυσικά φαινόμενα, μεταβολές στις τιμές εισροών, πόλεμοι, απεργίες, μεταβολές στην παραγωγικότητα, κυβερνητικές πολιτικές και άλλα με κύρια όμως την παραγωγικότητα δηλαδή τις αλλαγές στη συνάρτηση παραγωγής. Αν η παραγωγικότητα βελτιώνεται πιο πολύ από το μέσο όρο, τότε αυξάνονται οι επενδύσεις, το προϊόν και η απασχόληση ενώ αν βελτιώνεται με ρυθμούς μικρότερους από το μέσο όρο τότε υπάρχει ύφεση και θα μειωθεί το προϊόν και η απασχόληση. (Τσουλφίδης, 2008)

Όταν λέμε αλλαγές στην παραγωγικότητα εννοούμε νέες μεθόδους παραγωγής, νέες τεχνικές διοίκησης, νέες πρώτες ύλες. Υπάρχουν βέβαια και άλλες πραγματικές διαταραχές όπως διαταραχές στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού, στις δημόσιες δαπάνες, στις προτιμήσεις των καταναλωτών. (ΕΚΠΑ, 2018)

Σε περίπτωση βελτίωσης της παραγωγικότητας έχουμε άνθηση ενώ σε περίπτωση χειροτέρευσης ύφεση στον οικονομικό κύκλο. Οι διακυμάνσεις αυτές δεν είναι αποκλίσεις από το φυσικό μέγεθος της οικονομικής δραστηριότητας αλλά χαράσσουν νέα κατεύθυνση στα οικονομικά μεγέθη. (Τσουλφίδης, 2008)

Με βάση τη θεωρία αυτή όλες οι αγορές ισορροπούν στιγμιαία και το προϊόν που παράγεται είναι προϊόν πλήρους απασχόλησης. Μόνο οι πραγματικές αλλαγές αλλάζουν την ισορροπία αυτή. Επομένως, η νομισματική πολιτική δεν έχει καμία επίδραση στην εξέλιξη του κύκλου. (Τσουλφίδης, 2008)

Βέβαια η θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου έχει αρκετά κενά, είναι σχετικά πρόσφατη θεωρία και θέλει περισσότερη μελέτη. Για παράδειγμα δεν αποδεικνύουν ότι οι διαταραχές που προκύπτουν οδηγούν σε κυκλικές κινήσεις. (Begg, Fischer, & Dornbush, 1984/1998)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 Συμπεράσματα

Οι κυρίαρχες φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής έδωσαν τη σκυτάλη στο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα το οποίο εξέφραζε την οικονομική άνοδο της καταπιεζόμενης από τους γαιοκτήμονες νεοεμφανιζόμενης αστικής τάξης. Η τελευταία διεκδίκησε και κατοχύρωσε πολιτικά τον κυρίαρχο ρόλο της έχοντας αποκτήσει ήδη οικονομική δύναμη από την άνοδο του εμπορίου. Το νέο αυτό σύστημα δημιουργούσε καλύτερες συνθήκες και για την εργατική τάξη η οποία θα μπορούσε να διαπραγματεύεται ελεύθερα την εργατική της δύναμη και έφευγε πλέον από την καταπιεστική εξουσία των γαιοκτημόνων. Οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις δεν καταπιέζονταν πια από τις ξεπερασμένες σχέσεις παραγωγής και μπορούσαν να αποτελέσουν μοχλό της ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτά οι οικονομολόγοι όπως ο A. Smith δε θα μπορούσαν παρά να δουν τον καπιταλισμό ως το σύστημα εκείνο που εξασφαλίζει ευημερία στο σύνολο των πολιτών μέσω βέβαια της κυριαρχίας των αστών οι οποίοι είναι αυτοί που συσσωρεύοντας κεφάλαιο δημιουργούν πλούτο. Μάλιστα, ο ίδιος όπως και οι κλασικοί θεωρούν ότι οι οικονομικοί νόμοι είναι αναλλοίωτοι και εκφράζουν το φυσικό δίκαιο άρα είναι αιώνιοι. Η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι αν η αγορά λειτουργήσει μόνη της, χωρίς παρεμβάσεις τότε μπορεί να διασφαλιστεί η ευημερία και η κοινωνική δικαιοσύνη. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν εμφανιστεί οικονομικές διακυμάνσεις που να οδηγούν σε υπόνοιες για κυκλική δραστηριότητα της οικονομίας. Η εξέλιξη βέβαια του καπιταλιστικού συστήματος δεν ήταν όπως την οραματίστηκε και περιέγραψε ο Smith και αυτό αποτυπώνεται στο έργο των επόμενων οικονομολόγων. Βέβαια και ο ίδιος ο Smith αναφέρθηκε σε περιόδους στασιμότητας όταν όμως ξεπεραστούν τα φυσικά όρια, δηλαδή τα όρια που πηγάζουν από τις δυνατότητες που προσφέρει η ίδια η φύση σε κάθε κοινωνία. Τα όρια όμως αυτά φαντάζουν πολύ μακρινά για τον ίδιο. Ο Ricardo, από την άλλη βλέπει τα όρια αυτά πιο κοντινά. Παρατηρεί πως δεν ευνοούνται όλες οι κοινωνικές ομάδες από το υπάρχον σύστημα και παρουσιάζει τις δύο κυρίαρχες τάξεις – αστούς και γαιοκτήμονες- σε σύγκρουση. Βέβαια παίρνει θέση υπέρ των πρώτων τους οποίους και χαρακτηρίζει ως κινητήριο μοχλό ανάπτυξης της βιομηχανίας και υποστηρίζει ότι πρέπει να εξασφαλιστεί το κατάλληλο για αυτούς περιβάλλον ώστε να παίξουν το ρόλο αυτό. Αυτοί είναι άλλωστε οι μόνοι που συσσωρεύουν πλούτο με στόχο την επανεπένδυσή του. Από τη στιγμή που οι γαιοκτήμονες όμως στηρίζονται από το αγγλικό κοινοβούλιο, τα κέρδη δε θα μπορούσαν να είναι διαρκώς αυξανόμενα σύμφωνα με τον Ricardo και αυτό θα

δημιουργούσε πρόβλημα στην ανάπτυξη. Ενώ σύμφωνα με την ανάλυση του η οικονομία δεν χαρακτηρίζεται από κυκλικές διακυμάνσεις, υποστηρίζει ότι στην περίπτωση που δεν στηριχτούν οι καπιταλιστές, η στασιμότητα είναι προ των πυλών. Για αυτό και εκτός της κατάργησης του νόμου των σιτηρών προτείνει τη φορολογία των γαιοκτημόνων αλλά και φοροαπαλλαγές για τους αστούς σε μια προσπάθεια συγκράτησης του νόμου της πτωτικής τάσης του κέρδους ο οποίος λειτουργεί λόγω της τεχνολογίας αλλά και της φθίνουσας απόδοσης της γης. Ο Malthus, την ίδια εποχή αμφισβητούσε ξεκάθαρα την αέναη πρόοδο. Αν και συντηρητικός ο ίδιος, είναι ο πρώτος που έσπειρε τους σπόρους της αμφιβολίας στο νόμο του Say και χαρακτήρισε πιθανές τις υπερσυσσωρεύσεις. Βρίσκεται σε διαρκή αντιπαράθεση με τον Ricardo εστιάζοντας στην άνοδο του κέρδους που θα οδηγήσει σε υποκαταναλωτικές τάσεις. Βέβαια και ο ίδιος, όπως και ο Smith, θέτει ζήτημα διαθέσιμων πόρων και πιο συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο πληθυσμός αυξάνεται σε τέτοια επίπεδα που το οικονομικό σύστημα δε θα μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες όλων των ανθρώπων. Αιτία είναι η γη η οποία δεν μπορεί να παράγει τόσα πολλά προϊόντα. Τα όρια λοιπόν και εδώ τα θέτει η ίδια η φύση. Βέβαια για τον ίδιο ευθύνονται και οι φτωχοί για αυτή την κατάσταση εφόσον δεν ρυθμίζουν τις γεννήσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αντιμετωπίζουν οι ίδιοι προβλήματα πείνας. Το πρόβλημα της υποκατανάλωσης είναι υπαρκτό και μόνο η τάξη των γαιοκτημόνων θα μπορούσε να το εξισορροπήσει. Σε συνέχεια της άποψης αυτής, ο Sismonde de Sismondi θέτει και αυτός το θέμα της υποκατανάλωσης που πηγάζει από την αμφισβήτηση του νόμου του Say ως αιτία των κρίσεων. Οι τελευταίες είναι πλέον στην εποχή του ορατές και μάλιστα σύμφυτες με τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος και των αντιφάσεών του. Είναι μάλιστα, ο πρώτος που παρουσιάζει το θέμα των ενδογενών αντιφάσεων. Οι κρίσεις για τον ίδιο είναι αναμενόμενες, γιατί ο πλούτος παράγεται σε γρήγορους ρυθμούς όμως διανέμεται με λάθος τρόπο. Οι προτάσεις του όμως σε σχέση με αυτές του Malthus είναι πιο θετικές απέναντι σε όσους αντιμετωπίζουν προβλήματα, δεν ρίχνει την ευθύνη στους ίδιους, αντίθετα προτείνει παρεμβατικά μέτρα για να αμβλυνθεί η αντίθεση ανάμεσα στα εισοδήματα και στην παραγωγή. Τα παρεμβατικά αυτά μέτρα βέβαια δεν είναι ριζοσπαστικά με την έννοια της οριστικής λύσης που θα εξάλειφε τις αντιθέσεις, της ανατροπής του συστήματος, πρότασης που διατυπώνεται αργότερα από τον Marx. Οι προτάσεις του είναι προς μια κατεύθυνση φρεναρίσματος της γρήγορης ανάπτυξης. Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό αν κάποιος υποστηρίζει τη διαρκή εξέλιξη της κοινωνίας και

όχι τη στασιμότητα σε μια ιστορική στιγμή που είναι βολική για τη θεωρία του ή την επιστροφή σε προγενέστερα επίπεδα παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων πράγμα που είναι ανέφικτο. Ο ανταγωνισμός δηλαδή, δεν μπορεί να παγώσει το σημείο εκείνο που θα λειτουργούν μικρομεσαίες επιχειρήσεις με περιορισμένα κέρδη. Αντίθετα, θα οδηγήσει στην ενίσχυση κάποιων έναντι των υπολοίπων και σε μεγάλες βιομηχανίες που θα εξαλείψουν τις μικρότερες. Ο Mill τέλος, βρίσκει την αιτία των προβλημάτων στη διανομή όπως ο Sismondi, η οποία μπορεί να ρυθμιστεί και δεν είναι ίδια σε όλες τις κοινωνίες. Αντίθετα, η παραγωγή διέπεται από οικονομικούς νόμους οι οποίοι χαρακτηρίζονται από σταθερότητα και δεν αλλάζουν. Διατηρεί επομένως την άποψη των κλασικών μόνο για την παραγωγή και όχι για τη διανομή. Συνεπώς, δεν παραδέχεται την εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως ενός συστήματος που εμφανίστηκε ιστορικά και μπορεί στο μέλλον να αλλάξει (κάτι που αναγνωρίζει αργότερα ο Marx), αν και αμφιταλαντεύτηκε για τη λύση που θα πρότεινε ανάμεσα στις μεταρρυθμίσεις για έναν καλύτερο καπιταλισμό και τις σοσιαλιστικές ιδέες που αναδύονταν εκείνη την εποχή καταλήγοντας όμως στις πρώτες. Το σύστημα και για αυτόν δεν λειτουργεί τέλεια, όμως κάτι τέτοιο δεν είναι αναγκαίο γιατί τελικά ο πλούτος που παράγεται είναι αρκετός. Τα μόνο που χρειάζεται είναι μεταρρυθμίσεις ώστε ο πλούτος αυτός να μπορεί να απευθύνεται σε όσο το δυνατόν περισσότερους. Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, η άποψη του Smith και του Ricardo για τη στασιμότητα του καπιταλισμού ως ενός μελλοντικού γεγονότος που εξαρτάται είτε από φυσικά αίτια είτε από υποστήριξη ή όχι των αστών από το κράτος αλλά και η άποψή τους για την λειτουργία του νόμου του Say, δίνει τη θέση της στην άποψη των Sismondi και Malthus οι οποίοι θέτουν το ζήτημα της υποκατανάλωσης ως αιτία των κρίσεων αλλά και του Mill. Ο τελευταίος προτείνει την πιο σωστή διανομή για την επίλυση των προβλημάτων του συστήματος αν και διατηρεί την πεποίθηση στο νόμο του Say στη θεωρία του η οποία γενικά χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις.

Ο Marx, είναι ο πρώτος που όχι μόνο ασκεί κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και προτείνει ως διέξοδο από αυτό τη ριζική ανατροπή του. Στο ερώτημα αν είναι εφικτή η ανάπτυξη με ταυτόχρονη κοινωνική δικαιοσύνη η απάντησή του είναι αρνητική. Επιπλέον, για το Marx το σύστημα είναι γεμάτο από αντιφάσεις και η εξελικτική του πορεία γεννάει προβλήματα. Δεν είναι δηλαδή η λανθασμένη εφαρμογή του καπιταλισμού που γεννάει τις κρίσεις αλλά η σωστή και απρόσκοπτη λειτουργία του. Η ευθύνη βρίσκεται στους καπιταλιστές οι οποίοι, σε

αντίθεση με όσα πίστευαν οι Smith,- Ricardo, εκμεταλλεύονται την εργατική τάξη όχι ως πρόσωπα αλλά λόγω της ταξικής τους θέσης. Μελετάει όπως και ο Ricardo την κοινωνία δίνοντας έμφαση στις τάξεις όμως σύμφωνα με την ανάλυση του οι καπιταλιστές παύουν πλέον να είναι η προοδευτική τάξη και έχουν μετατραπεί σε εκμεταλλευτές. Η διανομή του πλούτου δεν γίνεται με δίκαιο τρόπο γιατί όσοι εργάζονται δεν καρπώνονται τον πλούτο που παράγουν. Όμως για τον Marx η αφετηρία των προβλημάτων ξεκινά από την παραγωγή ενός προϊόντος. Εκεί βρίσκεται η εκμετάλλευση, εκεί παράγεται η υπεραξία και αυτές οι σχέσεις πρέπει να αλλάξουν για να υπάρξει ευημερία. Η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με τον Mill, τον Sismondi, τον Malthus αλλά και τον Veblen. Ο τελευταίος έβλεπε το πρόβλημα στις επιχειρήσεις που στοχεύουν μόνο στο κέρδος ενώ αντίθετα για αυτόν η βιομηχανία δηλαδή η παραγωγή, ήταν η αιτία παραγωγής πλούτου. Για τον Marx το πρόβλημα βρίσκεται στην πραγματική οικονομία. Η κρίση δεν είναι αποτέλεσμα μεμονωμένων περιστατικών αλλά συνέπεια της ίδιας της φύσης του καπιταλισμού και των αντιφάσεών του με πρώτη και κυρίαρχη την αντίφαση της κοινωνικοποίησης της παραγωγής και της ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της. Οι παραγωγικές δυνάμεις δηλαδή έχουν αποκτήσει κοινωνικό χαρακτήρα αλλά οι σχέσεις παραγωγής δεν συμβαδίζουν και καταπιέζουν την ολόπλευρη ανάπτυξη των πρώτων. Η παραγωγή πλέον γίνεται από ολοένα και περισσότερους ανθρώπους τα κέρδη τα καρπώνονται όμως ολοένα και λιγότεροι. Οι ίδιοι παράγοντες που γεννάνε την ανάπτυξη στον καπιταλισμό γεννάνε κατά τον Marx και την κρίση. Παράλληλα, επισημαίνει την κυκλικότητα των κρίσεων και την επαναληψιμότητά τους. Το κέρδος προέρχεται από την υπεραξία των εργατών και ολοένα και μειώνεται το ποσοστό του μέσα από την προσπάθεια του καπιταλιστή να αυξήσει τη σχετική υπεραξία – πράξη όμως με πεπερασμένα όρια- και στη συνέχεια να μειώσει το μεταβλητό κεφάλαιο σε σχέση με το σταθερό. Αλλάζει δηλαδή τη σύνθεση του κεφαλαίου. Ο καπιταλιστής βέβαια πράττει κατά αυτόν τον τρόπο στην προσπάθειά του να αυξήσει το κέρδος του. Αυτό όμως που πετυχαίνει είναι μείωση της καταναλωτικής δύναμης των εργατών, η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και η πτώση του ποσοστού κέρδους. Όταν ο «κόμπος φτάσει στο χτένι» όταν δηλαδή αυτό γενικεύεται σε πολλούς κλάδους τότε δεν υπάρχει το κίνητρο για περαιτέρω αναπαραγωγή του κεφαλαίου, η καπιταλιστική κρίση θα έρθει να ισορροπήσει τις αντιφάσεις του συστήματος και να θέσει ξανά τη μηχανή σε λειτουργία. Επομένως για το Marx η κρίση δεν εξαρτάται από τη διαχείριση, δεν υπάρχει καλός καπιταλισμός ούτε λανθασμένη λειτουργία του. Ο

καπιταλισμός οδηγείται σε κρίσεις νομοτελειακά και η νέα άνοδος θα οδηγήσει πάλι σε νέα κρίση.

Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο A. Leontiev (1975) στο βιβλίο του «Πολιτική Οικονομία» *«Ο παρακάτω διάλογος είναι παρμένος από ένα βιβλίο που περιγράφει τη ζωή ενός ανθρακωρύχου στην Αμερική : Ο γιος ενός ανθρακωρύχου ρώτησε τη μητέρα του – Γιατί δεν ανάβεις τη φωτιά; Κάνει πολύ κρύο. – Γιατί δεν έχουμε κάρβουνο. Ο πατέρας σου δεν δουλεύει και δεν έχουμε λεφτά να αγοράσουμε κάρβουνο. –Και γιατί δεν δουλεύει μητέρα; - Γιατί υπάρχει πάρα πολύ κάρβουνο.»*(A. Ροτσεστερ , Εργασία και Κάρβουνο, Νέα Υόρκη 1931). Επιγραμματικά, για τον Marx σε αντίθεση με την αντιπαράθεση που αναπτύχτηκε στο μέλλον ανάμεσα σε οικονομολόγους που μελετούσαν τη θεωρία του, οι αιτίες της κρίσης βρίσκονται τόσο στο νόμο της πτώσης του ποσοστού κέρδους όσο και στην υπερσυσσώρευση κεφαλαίων που δεν βρίσκουν πλέον διέξοδο και στη μείωση της καταναλωτικής δύναμης των εργαζομένων και όχι σε κάποιο στοιχείο από τα τρία προαναφερθέντα ξεχωριστά.

Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι από την άλλη εμφανίζονται στο προσκήνιο και αφαιρούν από την ανάλυσή τους την ταξικότητα. Για αυτούς πια δεν υπάρχουν τάξεις παρά μόνο άτομα τα οποία έχουν στόχο να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους σε μια οικονομία που ισορροπεί και χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη όλων των ατόμων τα οποία λειτουργώντας με στόχο τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους δεν μπορούν μεμονωμένα να γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης σε ένα σύστημα στο οποίο μάλιστα η αξία δεν καθορίζεται από την εργασία. Οι νεοκλασικοί δεν ασχολήθηκαν με ζητήματα παραγωγής, διανομής και μεγέθυνσης, προσπάθησαν να μαθηματικοποιήσουν την επιστήμη, και ανέλυσαν κυρίως θέματα αποτελεσματικής κατανομής πόρων. Τα μοντέλα που παρουσιάζουν είναι στατικά. Ήθελαν να φτιάξουν μια θεωρία στα πρότυπα των φυσικών επιστημών και να αποδείξουν ότι το οικονομικό σύστημα ισορροπεί με το μηχανισμό των τιμών και του επιτοκίου. Οι τιμές πάλι καθορίζονται από τη ζήτηση και από το κόστος. Πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι χρησιμοποιώντας στοιχεία πλέον από την ίδια την οικονομία- μιας και κάτι τέτοιο στην εποχή τους αρχίζει να γίνεται εφικτό- παρατηρούν ότι οι φάσεις του καπιταλιστικού οικονομικού κύκλου έχουν συγκεκριμένη διάρκεια και τις χωρίζουν ανάλογα με τη διάρκεια αυτή σε τρεις κατηγορίες. Μάλιστα, προσπάθησαν να δώσουν εξήγηση και για τα κύματα μακράς διάρκειας 40-60 ετών. Η θεωρία των κυμάτων μακράς διάρκειας χρησιμοποιήθηκε για να αποδείξει ότι παρά τις υφέσεις ο καπιταλισμός μπορεί να ξεπερνάει τα προβλήματα όμως υπάρχουν φωνές στην

κοινότητα των θεωρητικών που με αφορμή αυτή ακριβώς τη θεωρία κατέληξαν στα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα. Για αυτούς το σύστημα δεν μπορεί να επανακάμψει χωρίς βοήθεια και θα καταρρεύσει. Ο Schumpeter από την άλλη , χωρίς να είναι μαρξιστής, ήταν αυτός ο οποίος ασχολήθηκε περισσότερο με τη θεωρία των μακροκυμάτων και υποστήριξε ότι οι καινοτομίες είναι αυτές που οδηγούν την οικονομία σε άνοδο. Τα ξεχωριστά άτομα που εμπνέονται τις καινοτομίες αυτές δεν είναι απαραίτητο να είναι αστοί. Απλά, δημιουργούν νέες μεθόδους παραγωγής, νέα προϊόντα, νέες μορφές οργάνωσης καινούριες αγορές και βοηθούν τις επιχειρήσεις τους να αναπτυχθούν. Όσες δεν το καταφέρουν απλά παύουν τις δραστηριότητές τους όμως το καπιταλιστικό σύστημα βρίσκεται πλέον σε ανώτερο επίπεδο από ότι πριν και συνεχίζει να βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά στο βιβλίο του «Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία» αναφέρει ότι τα σχετικά εισοδήματα μετρημένα σε χρήμα παραμένουν ίδια όμως εκφρασμένα σε πραγματικούς όρους έχουν αλλάξει προς το συμφέρον των χαμηλόμισθων, και όπως τονίζει « ο Λουδοβίκος ο XII πολύ θα ήθελε αλλά δεν μπορούσε να έχει – τις υπηρεσίες της σύγχρονης οδοντιατρικής» Λίγο παρακάτω μας τονίζει ότι «το ηλεκτρικό φως δεν είναι σπουδαίο όφελος για κάποιον που έχει τα χρήματα να αγοράσει τον απαραίτητο αριθμό των κεριών και τους υπηρέτες που θα του τα ανάβουν» άρα για τον Schumpeter ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που ευνοεί τους εργάτες γιατί παράγει υπερπληθώρα αγαθών που βελτιώνουν τη ζωή τους. Η επιχειρηματικότητα και όχι η εργασία παίζει κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη και είναι η αιτία παραγωγής πλούτου. Η παραπάνω θέση έρχεται σε αντίθεση με τη μαρξιστική θεωρία. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός για τον Schumpeter είναι ένα σύστημα το οποίο δεν μπορεί να γεννήσει καινοτομίες γιατί αυτές χρειάζονται κεφάλαια που μια μικρή επιχείρηση δεν μπορεί να διαθέσει. Αντίθετα τα μονοπώλια είναι αυτά που μπορούν να δώσουν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη και το σύστημα με τις λίγες μεγάλες επιχειρήσεις δε σημαίνει ότι δεν είναι ανταγωνιστικό. Απλά ο ανταγωνισμός δεν βρίσκεται πια στο επίπεδο των τιμών αλλά των νέων προϊόντων, νέων μεθόδων παραγωγής κλπ. Όμως η ανάλυση του Schumpeter είναι δυναμική , σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς. Το οικονομικό σύστημα που λειτουργεί με μονοπώλια παράγει καινοτομίες ταυτόχρονα όμως τα μονοπώλια σε βάθος χρόνου δεν αφήνουν τον καινοτόμο επιχειρηματία ελεύθερο να «δημιουργεί», αντίθετα λειτουργούν με γραφειοκρατικό τρόπο. Εκεί λοιπόν που το έδαφος ήταν πρόσφορο για την καινοτομία η οποία έφερνε κέρδος τώρα πια δεν είναι. Ο Keynes,

εμφανίζεται στο προσκήνιο την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης μετά το Κραχ του 1929 στις ΗΠΑ. Ήταν υπέρμαχος του καπιταλισμού, προειδοποιούσε μάλιστα τις κυβερνήσεις των καπιταλιστικών χωρών μετά τον α Παγκόσμιο πόλεμο ότι ο κίνδυνος του φασισμού και του κομμουνισμού ήταν ορατός αν δεν λαμβάνονταν μέτρα για την αντιμετώπιση των τεράστιων οικονομικών προβλημάτων. Σε αντίθεση με τους κλασικούς και τους νεοκλασικούς υποστήριξε ότι είναι δυνατόν η αγορά να ισορροπεί σε σημείο όπου υπάρχει ανεργία και χρειάζονται κρατικές παρεμβάσεις έτσι ώστε να μπορέσει να κινηθεί η οικονομία προς το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Επομένως για εκείνον δεν ίσχυε ο περιβόητος νόμος του Say. Αυτό ήταν αρκετό για την πιθανότητα γέννησης κρίσεων. Πίστευε ότι η δημοσιονομική πολιτική είναι αυτή που θα επιφέρει αποτελέσματα και όχι η νομισματική γιατί σε περιόδους απαισιοδοξίας όσο χαμηλό και να είναι το επιτόκιο κανείς δε θέλει να επενδύσει. Η επένδυση για τον Keynes είναι αυτή που θα δημιουργήσει εισόδημα και θα μειώσει την ανεργία. Οι επενδύσεις όμως είναι μειωμένες λόγω έλλειψης ζήτησης άρα η αφετηρία για τη λύση του προβλήματος είναι η τόνωση της τελευταίας. Θέτει λοιπόν και ο ίδιος θέμα υποκατανάλωσης. Στις ΗΠΑ, ο Πρόεδρος Ρούσβελτ ασπάστηκε τις απόψεις του περί κρατικών επενδύσεων εφαρμόζοντας το New Deal αλλά και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο πολλές χώρες ακολούθησαν τις προτάσεις του. Στόχος ήταν οι κρατικές παρεμβάσεις να αυξήσουν τη ζήτηση και έτσι η οικονομία να ενεργοποιηθεί ξανά τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Αν και κατά τον Keynes η βραχυπρόθεσμη λύση έχει μεγάλη σημασία. Μακροπρόθεσμα όπως έλεγε ο ίδιος θα είμαστε νεκροί. Δεν προτείνει λοιπόν ανατροπή του οικονομικού συστήματος αλλά λύσεις που θα άρουν τις αντιθέσεις μέχρι να λειτουργήσει σωστά η αγορά και θα μείνουν φυλαγμένες μέχρι να ξαναχρειαστεί η εφαρμογή τους.

Το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού έδωσε ένα προσωρινό τέλος στην πρωτοκαθεδρία των κευνσιανών απόψεων για την οικονομία. Στο προσκήνιο τώρα εμφανίζεται ο Friedman και οι νεοφιλελεύθεροι με την άποψη ότι οι παρεμβάσεις στην οικονομία δεν έχουν θετικά αποτελέσματα. Οι αγορές ισορροπούν μόνες τους και τα άτομα λειτουργούν ορθολογικά άρα πάντα προς το συμφέρον τους. Οι νομισματικές παρεμβάσεις απλά δημιουργούν πληθωριστικές τάσεις είτε μακροχρόνια είτε και βραχυχρόνια άρα δεν πρέπει να εφαρμόζονται. Το μεγάλο ερώτημα λοιπόν που τίθεται πλέον και με βάση αυτό υπάρχει η αντιπαράθεση στις θεωρίες για την κρίση και την ανάπτυξη είναι αν το καπιταλιστικό σύστημα είναι ένα σύστημα αποτελεσματικό στη λειτουργία του όταν δεν υπάρχουν παρεμβάσεις που

μπορεί να το θέσουν εκτός τροχιάς ή αν είναι ένα σύστημα το οποίο έχει εγγενή προβλήματα τα οποία χρειάζονται την ανθρώπινη επέμβαση έτσι ώστε να μπορέσει να επιβιώσει. Και αν θέλουμε να εντάξουμε στη συζήτηση αυτή και το Marx, είναι προς το συμφέρον της πλειοψηφίας να επιβιώσει το σύστημα αυτό ή πρέπει να αλλάξει προς μια άλλη κατεύθυνση μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας στην οποία τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν στο σύνολο και έτσι θα πάψει να υπάρχει η εκμετάλλευση της υπεραξίας των εργατών; Ισχύει τελικά αυτό που είπε ο Friedman: «η οικονομική κρίση του 1929 ήταν το αποτέλεσμα μιας σειράς σημαντικών λαθών και παραλείψεων στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής εκ μέρους τόσο της τότε κυβέρνησης των ΗΠΑ όσο και της Ομοσπονδιακής Τράπεζας» δηλαδή έχει σημασία η μη πολιτική παρέμβαση ή μια οικονομία δεν μπορεί να λειτουργεί αυτοτελώς και αποτελεσματικά ταυτόχρονα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι θεωρητικής φύσεως αλλά έχει τεράστια πρακτική σημασία γιατί κρίνει τα μέτρα που θα ακολουθήσει- αν κρίνει αναγκαίο-η κυβέρνηση κάθε χώρας η οποία θέλει να προσπεράσει τη φάση της κρίσης και να εισέλθει σε περίοδο ανάκαμψης. Όσοι ασπάζονται την πρώτη άποψη υποστηρίζουν την όσο το δυνατόν μικρότερη κρατική παρέμβαση είτε αυτή είναι νομισματικής φύσεως είτε δημοσιονομικής. Οι υπερασπιστές της δεύτερης υποστηρίζουν το ακριβώς αντίθετο. Το είδος της παρέμβασης εξαρτάται από την αιτία του προβλήματος. Όταν όμως γίνεται κουβέντα για παρεμβάσεις πρέπει να τονιστεί ότι ο Keynes δεν ήταν υποστηρικτής μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας όπως ο Marx αλλά αντίθετα πίστευε ότι το κράτος πρέπει να εφαρμόσει δημοσιονομικά κυρίως μέτρα ώστε να μπορέσει να δημιουργηθεί το έδαφος για τη λειτουργία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι αυτή που μπορεί με κάποιο τρόπο να ομαδοποιήσει και τις προτάσεις- απόψεις των σημερινών οικονομολόγων για τα αίτια και τις λύσεις από τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες σε μια εποχή που οι οικονομίες διέρχονται σε φάση ύφεσης και οι μαρξιστικές φωνές δεν είναι τόσο κυρίαρχες πια τουλάχιστον προς το παρόν.

ΠΗΓΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Backhouse, R. (2009). *Η Εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης*. (Α. Κατσίκερους, Trans.) Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Α.Ε. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2002)
- Begg, D., Fischer, S., & Dornbush, R. (1998). *Εισαγωγή στην Οικονομική* (4η έκδοση εκδ., Τόμ. Τόμος Β). (Σ. Πανταζίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1984)
- Heilbroner, R. L. (2000). *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου* (7η Αγγλική εκδ.). (Π. Κ. Ν. Λίγγρης, & Β. Λίγγρη, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1953)
- Hobsbaum, E. (2015). *Η εποχή των Επαναστάσεων* (δ ανατύπωση εκδ.). (Ο. Μ. & Α. Κάσδαγλη, Μεταφρ.) ΜΙΕΤ. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1962)
- Keynes, T. M. (2010). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος*. (Θ. Αθανασίου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1936)
- Konndratieff N. D. P.& W.F Stolper, (1935). The long waves in Economic Life. *The review of economics and statistics* (vol 17, no 6), pp 105-115. ανακτήθηκε από <http://threecrises.org/wp-content/uploads/2015/01/Long-Waves-in-Economic-Life.pdf>
- Krugman, P. (2009). *Η Κρίση του 2008 και η Επιστροφή της Οικονομίας της Υφεσης*. (Μ. Αλαβάνου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Leontiev, A. (1975). *Πολιτική Οικονομία*. (Τ. Κωνσταντινίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Γη. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1935)
- Mandel, E. (1978). *Ο Ύστερος Καπιταλισμός. Ο Ιμπεριαλισμός στην Τελική του Φάση*. Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978)
- Marx, K. (1963). *Το Κεφάλαιο*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μόρφωση. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1867)
- Marx, K. (2008). *Θεωρίες για την Υπεραξία*. (Π. Μαυρομμάτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1859)
- Marx, K. (2009). Ο Γενικός Νόμος της Κεφαλαιοκρατικής Συσσώρευσης. Στο Α. Βλάχου, *Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1867)
- Marx, K., & Engels, F. (1998). *Μανιφέστο Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1848)

- Mason, P. (2016). *Μετακαπιταλισμός. Ένας Οδηγός για το Μέλλον μας*. (Α. Καφετζής, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Rubin, I. (1993). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*. (Χ. Βαλλιάνος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1929)
- Shumpeter, J. (2006). *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*. (Μ. Ψαλιδόπουλος, Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1942)
- Smith, A. (2010). *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών* (Για αυτή την Έλδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. εκδ.). (Χ. Βαλλιάνος, Μεταφρ.) Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1776)
- Sweezy, P. (2004). *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης* (12η έκδοση εκδ.). (Ν. Σταματάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1942)
- Trigilia, C. (2004). *Οικονομική Κοινωνιολογία, Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*. (Χ. Τσαμπρούνης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1998)
- Zamagni, S., & Screpanti, E. (2004). *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης* (218η εκδ., Τόμ. Α & Β). (Α. Σακκά, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Βαρουφάκης, Ι. (2007). *Πολιτική Οικονομία. Η οικονομική Θεωρία στο Φως της Κριτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Βαρουφάκης, Ι., & Μισσός, Β. (2012). *Παγκόσμια Οικονομική Κρίση*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., & Οικονομάκης, Γ. (2005). *Η Θεωρία του Μαρξ για το Μαρξισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Δρακόπουλος, Σ., & Καραγιάννης, Α. (2003). *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης. Μια επισκόπηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- ΕΚΠΑ(2018). *Κλασική Ανάλυση των Οικονομικών Κύκλων. Η Μακροοικονομική Θεωρία της Εξισορρόπησης των Αγορών*. Abel-Bernanke-Croushore. [Πανεπιστημιακές Σημειώσεις]. ΕΚΠΑ.e-class. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών. Εαρινό Εξάμηνο 2018. Αθήνα.
<https://eclass.uoa.gr/modules/document/index.php?course=ECON278&openDir=/513edb53v1gi>

- Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών ΕΣΣΔ. (2005). *Εγχειρίδιο πολιτικής Οικονομίας του Καπιταλισμού* (12η Έκδοση εκδ.). (Σ. Δ, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Κάππος, Κ. (1994). *Ευρωπαϊκή Ένωση Εναντίον των Ευρωπαϊκών Λαών*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλφειός.
- Κατσανέβας, Θ. (1996). Οικονομικά της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Η εξέλιξη των θεωρητικών προσεγγίσεων.
- Κατσαρός, Κ. (2010). *Μεγάλοι Κύκλοι της Οικονομίας και Κυρίαρχα Ρεύματα του Αστικού Φιλελευθερισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κατσορίδας, Δ. (2000). Τα μακρά κύματα στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη και οι Χρόνοι της Πολιτικής Προετοιμασίας. *Θέσεις*(73).
- Κεραμίδου, Ι. (2002). *Κρίσεις και Παγκοσμιότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.
- Κεραμίδου, Ι. (2017). *Τιμητικός τόμος για το Ζαχαρία Δεμαθά*. Υπό Έκδοση.
- Κώττης, Χ., & Κώττη, Α. (2000). *Σύγχρονη Μακροοικονομική*. Αθήνα: Μπένου.
- Λαμπρινίδης, Μ. (1988). Μαρξιστικές Θεωρίες του Πολιτικού Οικονομικού Κύκλου. Στο *Τιμητικός Τόμος Μνήμη Σάκη Καραγιωργα*. Αθήνα.
- Λαπατσιώρας, Σ., Μηλιός, Γ., & Οικονομάκης, Γ. (2012). *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Λιανός, Θ. (1997). *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Μπένου.
- Λιανός, Θ., & Μπένος, Θ. (1998). *Μακροοικονομική Θεωρία και Πολιτική*. Αθήνα: Μπένου.
- Mandel, E. (2003). *Τα Μακρά Κύματα της καπιταλιστικής Εξέλιξης*. (Ε.Π., Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Εργατική Πάλη.
- Μαριόλης, Θ. (2006). *Εισαγωγή στη Θεωρία των Ενδογενών Διακυμάνσεων*. Αθήνα: Τυπωθύτω.
- Μηλιός, Ι. (1997). *Θεωρίες για τον Παγκόσμιο Καπιταλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Μπένος, Θ. (1988). *Σύγχρονες Τάσεις στη Μακροοικονομική Θεωρία*. Πειραιάς : Εκδόσεις Σταμούλη.
- Πάκος, Θ. (2005, Οκτώβρης-Δεκέμβρης). Καινοτομία και Ανάπτυξη. Θεσμική και Εξελικτική Προσέγγιση. *Θέσεις*(93).
- Πουρναράκης, Ε. (1995). *Εισαγωγή στην Οικονομική Μακροοικονομία*. Αθήνα.

- Ρηγινός, Θ. (1984). *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως* (Τόμ. Τόμος Β). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2005). Ενεργός Ζήτηση και Καπιταλιστική Ανάπτυξη. Ένα Γενικό Σημείωμα με Ααφορμή την Παρέβαση του T.Baranowsky. *Θέσεις*(91).
- Τσουλφίδης, Λ. (2008). *Ιστορία Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Χριστοδουλάκης, Ν. (2012). *Οικονομικές Θεωρίες και Κρίσεις. Ο Ιστορικός Κύκλος Ορθολογισμού και Απερισκεψίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2011). *Νομισματική Διαχείριση και Οικονομική Κρίση. Η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδας 1929-1941*. Τράπεζα της Ελλάδας.
- Deane, P. (1978). *The evolution of economic ideas*. Cambridge University Press.
- Peet, R., & Hartwick, E. (2009). *Theories of Development*. New York: The Guilford Press.
- Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles. A theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalistic Process*. New York Toronto London: : McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J. (1954). *History of Economic Analysis*. British Library.
- Solomou, S. (1987). *Phases of Economic Groth. 1850-1973*. Cambridge: University Press.
- Staley, C. (1986). Schumpeter's Business Cycles. New York Economy Review, XVI . Στο "*Pioners in Economics 31.Frank Knight, Henry Simons, Joseph Schumpeter.*". Mark Blaug.